

UDK 314 (497.5 Zadar) "1527"

351.755.3 (497.5 Zadar) "1527"

94 ((497.5 Zadar) "1527"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 11. ožujka 2009.

Prihvaćeno za tisak: 15. travnja 2009.

Mjera grada: zadarski popis stanovništva 1527. godine

Domagoj Madunić

Srednjoeuropsko sveučilište

(doktorski pristupnik)

Nádor utca 9

Budimpešta

Republika Mađarska

e-mail: domagoj.madunic@gmail.com

Zadarski cenzus iz 1527. godine najstariji je od sačuvanih popisa stanovništva jedne dalmatinske komune. Osim što predstavlja ishodišnu točku za proučavanja demografskih kretanja dalmatinske metropole u 16. stoljeću, zahvaljujući bogatstvu i raznolikosti zabilježenih informacija, zadarski popis ujedno je i izrazito zahvalno vrelo za proučavanje zadarskoga društva u prvim desetljećima 16. stoljeća. Na temelju podataka zabilježenih u popisu, rad pruža sveobuhvatnu analizu strukture zadarskoga društva: od analiza pojedinih staleških (građani, pučani, patricijat, crkvene osobe, pripadnici mletačke vojne i civilne uprave) i profesionalnih grupacija (obrtnici, zanatlije, trgovci, mornari), do analiza demografske strukture stanovništva i glavnih migracijskih tokova koji se očitavaju u popisu.

Ključne riječi: Zadar, demografija, popis stanovništva, rani novi vijek, društvena povijest

1. Uvodna razmatranja i metodološke odrednice

1. Značenje zadarskoga cenzusa kao vrela za izučavanje povijesti Zadra

Desetog rujna 1527. g., mletački plemić *Ser Zacharia Vallaresso* podnio je pred kolegijem (*coleggio*) izvješće o tijeku svoje službe na dužnosti zadarskoga kapetana od 1524. do 1526. godine.¹ Ovo po sadržaju i formi standardno izvješće, pisano

¹ Izvješće je u bečkom dvorskom arhivu pronašao Šime Ljubić i objavio ga u poznatoj seriji izvora: Šime LJUBIĆ, *Commissiones et relationes Venetae*. vol. I. (1433-1527), Monumenta spectantia historiam Slavorum Meriodionalium, sv. 6., Zagreb, 1876., 194.-223. Danas su spomenuta relacija i pripadajući popis

rukam iskusnog i oporbanog mletačkog dužnosnika² samo je jedno iz niza takvih izvješća koje su redovito podnosili mletački namjesnici nakon svog povratka u Veneciju. No, osim uobičajenih stavki kao što su npr. problemi vezani uz zadarske fortifikacije, utvrđivanje gradske luke, problemi s isplatom vojne posade ili s malverzacijama prilikom prodaje soli, Zaharijina relacija sadrži jedinstven dokument za proučavanje povijesti Dalmacije. Za razliku od ostalih gradskih knezova i kapetana, koji u svojim izvješćima (katkad) navode samo zbirni broj muškaraca, žena, djece i staraca koji čine populaciju zadarske komune za njihove službe, u dodatku Zaharijinu izvještaju priložen je i detaljan popis stanovništva iste.

Zadarski cenzus iz 1527. godine, uz popis splitskih pučana iz 1507. godine,³ jedan je od dva najstarija sačuvana popisa stanovništva neke dalmatinske komune te kao takav ujedno predstavlja i ishodišnu točku za sva proučavanja demografskih kretanja dalmatinske metropole u 16. stoljeću. U hrvatskoj historiografiji ovo važno vrelo nije ostalo bez dužne pažnje. Popis su u svojim radovima koristili brojni povjesničari, poput Marena Freidenberga⁴ ili Tomislava Raukara,⁵ no posebno vrijedi istaknuti autore nezaobilaznog djela za proučavanje zadarske povijesti: *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*. g. (Raukar, Petricioli, Švelec, Peričić) gdje je u šestom poglavlju ovaj izvor izrazito dobro upotrijebljen pri istraživanju demografske problematike zadarske komune u 16. stoljeću te u proučavanju brojnih drugih problema, poput: strukture društva, plemićkih rodova, analize zastupljenosti pojedinih obrta i sl.⁶ No, tu se ne iscrpljuju sve mogućnosti istraživanja

dostupni u *Archivio di Stato di Venezia*, pod signaturom: ASV. Collegio, *Relazioni di Ambasciatori, rettori et altre cariche*, b. 61., f. 76.-87. U ovom radu koristio sam se objavljenim Ljubićevim izdanjem, koje sam potom prilikom boravka u Veneciji provjerio te gdje je bilo potrebno korigirao. U nastavku samo: *Commissions I.*, tj. u slučaju kad je nužno referencirati se na originalni dokument: ASV, *Relazioni*.

² Prije svoga službovanja kao kapetana u Zadru, Zaharija Vallaresso već je stekao pristojno upravno iskustvo. Prva njegova poznata služba bila je kao kneza Raba, zatim slijede tri neuspjele nominacije, 1511. g. za službu generalnoga providura Dalmacije, 1516. g. za kapetana Zadra i 1521. g. ponovno za generalnoga providura. No iako 1521. g. ponovno nije uspio biti izabran za generalnoga providura, dobio je jednu od najuglednijih službi Mletačke Republike, postao je jedan od desetorice *savii*-a. *Commissions I.*, 194.

³ Splitski popis iz 1507. g., za razliku od zadarskoga, ne obuhvaća kompletnu splitsku populaciju, nego samo imućnije i gospodarski aktivne stanovnike. Za više vidi: Danica BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, "Prilog poznavanju građana i pučana u Splitu početkom XVI stoljeća", *Arhivski vjesnik*, 16., 1973., 159.-176.

⁴ Maren FREIDENBERG, "Dinamika gradske strukture u Dalmaciji XIV-XVI stoljeća", *Radovi JAZU, Zavod za povijesne znanosti u Zadru* (dalje: *Radovi JAZU Zadar*), 24., 1977., 71.-95.

⁵ Tomislav RAUKAR, *Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*. Zagreb, 1977.

⁶ Tomislav RAUKAR - Ivo PETRICIOLI - Franjo ŠVELEC - Šime PERIČIĆ, *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797 (Prošlost Zadra, III)*, Zadar, 1987., 229.-260. (dalje: *Zadar pod mletačkom upravom*) Osim prije spomenutih djela, za povijest Zadra i Dalmacije u 16 st. također vidi i: Šime PERIČIĆ, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, Zagreb-Zadar, 1999.; Ivan PEDERIN, *Mletačka uprava politika i privreda u Dalmaciji (1409-1797)*, Dubrovnik, 1990.; Ivo PETRICIOLI, *Umjetnička baština Zadra*, Zagreb, 2005.; ISTI, "Zadar na prijelomu XV i XVI stoljeća", *Zbornik radova o Frederiku Grisogonu*, Zadar, 1975.; ISTI, "Lik Zadra u srednjem vijeku", *Radovi JAZU*, Zadar, 11.-12., 1965., 143.-186.; Marko ŠUNJIĆ, *Dalmacija u petnaestom stoljeću*, Sarajevo, 1967.; Tomislav RAUKAR, "Društvene strukture u mletačkoj Dalmaciji", *Društveni razvoj u Hrvatskoj 16-20 st.* (ur. Mirjana Gross), Zagreb, 1981., 103.-

koje taj izvor pruža. Budući da do sada niti jednom radu sam zadarski popis nije bio primarni objekt istraživanja smatram da ovaj izvor ima još podosta toga za ponuditi, a što će, nadam se, postati razvidno iz ovog članka.

2. Definiranje istraživačkih ciljeva

Na prvom mjestu istaknu bih ograničenja ovog rada. Ovo istraživanje ne obuhvaća kompletan popis, nego je ograničeno samo na onaj dio podataka koji se odnose na grad Zadar, tj. na gradsku jezgru unutar bedema i predgrađe Sv. Martina. Ta odluka motivirana je prvenstveno razlikama u strukturi podataka koji se odnose na sela zadarskoga distrikta te otoke, u odnosu na podatke o gradskoj jezgri (vidi poglavlje 1. 3. Opis izvora), koje stoga onemogućavaju provođenje istog modela istraživanja na svim dijelovima zadarskog popisa, o čemu će više riječi biti u sljedećem poglavlju. Konačno, izostanak analize ta dva važna dijela zadarskoga demografskog tijela, može se opravdati i time da je u svjetlu raspoloživih podataka u studiji *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797.* već napravljen maksimum istraživanja koji je na tom planu bio moguć.⁷

Glavni istraživački cilj ovog rada jest analiza zadarskog cenzusa kao vrela za demografske, socijalne i antropološke realnosti zadarske komune početkom 16. stoljeća. U tome ću pratiti, i gdje je to moguće, pokušati nadopuniti rezultate istraživanja spomenutog autorskoga tima Raukar-Petricioli-Peričić-Švelec. Dobi-vene rezultate namjeravam proširiti s dodatnim analizama, poput analize veličine prosječne gradske obitelji: kako na cijelom području grada, tako i na njegovim pojedinim dijelovima, ili veličine obitelji pojedine društvene ili profesionalne skupine, da navedem tek neke. Najkraće rečeno, cilj je pokušati iz ovog dokumenta izvući što više informacija o stanovnicima i društvenoj strukturi Zadra sredinom 20-ih godina 16. stoljeća.

Kao dobar predložak obrade nekoga gradskog cenzusa iz ranog novog vijeka koristio sam studiju Romana Jelića o popisu Zadra iz 1608. godine⁸ te sam s pomoću informatičkih alata pripremio popis iz 1527. na sličan, no osuvremenjen način, koristeći pritom prednosti koje pruža 20 godina tehnološkog razvitka na polju informacijskih znanosti koje dijele ova dva rada.⁹

126.; ISTI, "Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u 1. polovini XVI st." (dalje: Komunalna društva u Dalmaciji), *Historijski zbornik*, 35., 1982., 43.-118; ISTI, "Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI stoljeću", *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 10., 1977., 203.-224.; A. de BENVENUTI, *Storia di Zara dal 1409 al 1797*, Biblioteca di scienze moderne, sv. 134., Milano, 1944.

⁷ *Zadar pod mletačkom upravom*, 229.-242.

⁸ Roman JELIĆ, *Stanovništvo Zadra: 1608. godine*, Zadar, 1985.

⁹ Popis stanovnika Zadra iz 1527. g. zahvaljujući bogatstvu informacija koje sadrži te njihovoj relativno dobroj strukturiranosti istih dokument je izrazito pogodan za statističke analize. Sve ovo, te činjenica da dokument posjeduje izrazito malu količinu sa stanovišta informacijskih znanosti problematičnih i nekonzistentnih podataka, tzv. *fuzzy data*, upućivalo je na relacijske baze podataka kao nezaobilazan alat prilikom njegove obrade. U tu svrhu u ovom radu koristio sam se *PostgreSQL* bazom podataka, u

3. Opis izvora

Cenzus iz 1527. godine dodatak je na relaciju zadarskoga kapetana *Zacharie Vallaressa*. Popis je donesen bez zasebnog naslova, samo s datumom kad je završen: *1527 del mese de april*. Popis je podijeljen u pet cjelina. Prvi dio naslovljen je *Descriptione de le anime de la terra, et prima alla porta de terra firma*, i sadrži 35 stavki koje se odnose na objekte unutar bedema na trgu ispred glavnih gradskih vrata (kneževa i kapetanova palača). Zatim pod naslovom *In citadella*,¹⁰ slijedi popis stanovništva ostatka grada (1402 stavke). Iza toga drugoga dijela bez zasebnog naslova dodane su tri stavke koje se odnose na leprozorij Sv. Lazara, smješten u neposrednoj gradskoj blizini, ali ipak izvan predgrađa, te njemu susjedne lokalitete, iza kojih slijedi sumarni pregled stanovništva zadarske komune dan po sljedećim cjelinama: grad, predgrađe, naselja u okolini predgrađa, sela zaleđa i otoci. Iza ovog zbirnog pregleda slijede popisi stanovništva sela zadarske okolice - *Le ville del territorio* (88 stavki) te otoka - *Le isole de Zara et prima* (37 stavki). Popis završava popisom stanovništva zadarskoga predgrađa - *Descriptione de le anime del borgo, et prima*, ukupno 257 stavki.

Po svojoj strukturi, zadarski cenzus ne predstavlja jedinstvenu cjelinu. Cjeline 1 (f. 76.v), 2 (f. 76.v-84.r) i 5 (f. 85.r-87.v), koje se odnose na grad Zadar i njegovo predgrađe, sadrže stavke koje donose broj stanovnika za pojedina domaćinstva/javne objekte. Nasuprot njima, cjeline 3 (f. 85.v) i 4 (f. 85.r) daju samo sumarne totale za pojedine lokalitete: sela, utvrde, trgovišta u zadarskom zaleđu te na otocima, bez detaljnije specifikacije o brojnosti pojedinih domaćinstava u njima.

Stavke u cjelinama 1, 2 i 5, ukupno njih 1693, koje su osnova za ovo istraživanje, sadrže naziv domaćina te broj duša koje tvore određeno domaćinstvo. Nositelji stavki jesu: a) privatne osobe, zabilježene po imenu (i prezimenu), npr. *Ser Thomaso de Grisogoni* [str. 206.]¹¹ ili katkad samo po svom zanimanju, primjerice *Dal Prior* [str. 216.] i *El bombardier de castello* [str. 218.], ili b) razni gradski-javni objekti, npr. hospitali - *In Hospedal de Mergane* [str. 215.], samostani *El Monasterio de s. Grisogono* [str. 208], fortifikacije *El castel grando* [str. 218.]. Ukratko, struktura svake stavke cenzusa može se opisati sljedećim formatom:

[oznaka socijalnog statusa] **Ime** [Prezime] [zanimanje] **broj_članova**

(podatci u uglatim zagradama opcionalni su i ne pojavljuju se redovito).

kojoj sam izgradio sve potrebne tablice za pohranjivanje zadarskoga popisa te analizu podataka. O problematici "fuzzy data" više vidi u: Charles HARVEY, *Databases in Historical Research: theory, methods, and applications*, London, 1996., 12., 189.

¹⁰ Taj naslov najvjerojatnije je nastao stoga što se prvih par slučajeva popisa odnosi na posadu citadele u jugozapadnom dijelu grada, koja je sukladno tome tome vjerojatno i ishodišna točka prilikom izrade tog dijela popisa. Više o ovoj fortifikaciji vidi: Ivo PETRICIOLI, "Rezultati istraživanja srednjovjekovnih fortifikacija", *Umjetnička baština Zadra*, Zagreb, 2005., 22.-31.

¹¹ Radi lakšeg snalaženja svi navodi slučajeva iz popisa popraćeni su rednim brojem stranice, u uglatim zagradama, iz objavljenog Ljubičeva izdanja, na kojoj se spomenuti slučaj nalazi.

Nadalje, važno je napomenuti da sumarni pregled broja stanovnika Zadarske komune ne prati petodijelnu strukturu cenzusa. Naime, u sumarnom pregledu, total za grad Zadar dan je kao jedna stavka, a grad je u popisu podijeljen na dvije cjeline: *alla porta de terra firma* i *In citadella*. Osim toga, u sumarnom dijelu nalazi se i stavka: “*Item fora del borgo in s. Lazaro etc ... 22*”,¹² koja se odnosi na leprozorij Sv. Lazara izvan predgrađa te njemu susjedne lokalitete (posjed obitelji Begna i samostan Sv. Ivana), a koja u cenzusu nije odvojena kao zasebna cjelina, nego je zastupljena s tri stavke na kraju drugoga dijela (*In Citadella*). Budući da strukturom ove stavke odgovaraju ostalim stavkama koje se odnose na užu gradsku jezgru i predgrađe, odlučio sam ih uključiti u analize kao dio “proširenoga” gradskoga predgrađa, pa konačan broj obrađenih stavki cenzusa iznosi 1693. Tablica (1. 1.) daje sumarni pregled veličine pojedinih gradskih dijelova te njihovu zastupljenost u stavkama cenzusa.

Gradska cjelina	Ukupno	
	zapisa u popisu	duša
Prostor unutar gradskih zidina (dijelovi 1 i 2)	1433	6093
Gradsko predgrađe	257	1148
Leprozorij Sv. Lazara i susjedni lokaliteti	3	22
Suma:	1693	8073

Tablica 1. 1. Broj stanovnika pojedinih gradskih područja i njihova zastupljenost u popisu

Iako je domaćinstvo osnovna jedinica popisa, nije i jedina. Među stavkama cenzusa nalaze se i brojni objekti (samostani, crkve, fortifikacije ...) ili grupne stavke, poput npr. gradske straže na glavnom trgu. Stoga se ovisno o njihovu sadržaju, stavke popisa mogu razvrstati u dvije grupe: u prvu ulaze sve stavke koje se odnose na domaćinstva, s dodatnom podjelom, ovisno o tome je li nositelj domaćinstva muška ili ženska osoba, a drugu grupu čine stavke koje se odnose na javne objekte, kao što su samostani (devet stavki), hospitali (dvanaest stavki), crkve (tri stavke), vojni objekti (jedna stavka) itd. Tablica (1.2.) daje pregled strukture svih stavki popisa.

¹² *Commissiones I.*, 218.

Oznaka tipa stavke	Opis stavke	Ukupno zapisa	Ukupno članova
M	Domaćinstva s muškim nositeljem (domaćinom)	1070	5501
F	Domaćinstava s ženskim nositeljem (domaćinom)	562	1874
O	Javni objekti (hospitali, tvrđave, crkve, samostani ...)	25	535
?	Neodređeni zapisi odnose se na domaćinstva za koja se nije moglo ustanoviti spol nositelja stavke (isključeni iz relevantnih analiza)	36	163
Ukupno:		1693	8073

Tablica 1. 2. Pregled strukture stavki popisa

4. Metodološki problemi

Prije prelaska na samu srž ovog rada, tj. na analizu podataka iz popisa, nužno je razmotriti dva važna pitanja: kako je zadarski cenzus iz 1527. g. nastao te koji su kriteriji primijenjeni prilikom njegove izrade? Na žalost, na iznimno važno pitanje o postanku cenzusa za sada još uvijek nemamo konkretnog odgovora. Sama relacija kapetana *Vallaressa* o ovom pitanju ne govori mnogo. *Vallaresso* tek usput navodi da je dao izraditi popis stanovništva koji prilaže svom izvještaju,¹³ ne navodeći detalje vezane uz njegov postanak, ne dotičući se važnih pitanja poput: tko ga je proveo i po kojim kriterijima, koliko je vremena trajala njegova izrada, ili pak koliki su bili troškovi njegove izrade?

U nedostatku sigurnih odgovora pri ovakvom istraživanju jedino rješenje jest na osnovi analogija sa sličnim i relevantnim slučajevima formulirati niz pretpostavki na kojima će se potom temeljiti daljnje istraživanje. Prva takva pretpostavka odnosi se na pitanje metode kojom je cenzus napravljen. Najizglednijim se čini da je popisivač, ili više njih, od kojih je svakako glavni bio gradski bilježnik *Zuan Hieronimo*,¹⁴ obilazio pojedina domaćinstva od vrata do vrata te bilježio broj duša koje tvore to domaćinstvo, navodeći starješinu domaćinstva kao nositelja stavke. U prilog ove pretpostavke govori činjenica da je ta metoda primijenjena prilikom sastavljanja popisa iz 1608. god. te je najvjerojatnije isti postupak primijenjen i prilikom izrade ovog ranijeg popisa. Iako se taj nešto noviji popis, po strukturi i podacima donekle razlikuje od ovoga popisa iz 1527. god. – grad je podijeljen u 32 gradske četvrti, te su građani razvrstani u pet kategorija: starci, muškarci, žene, muška i ženska djeca – osnovna jedinica i toga popisa jest domaćinstvo.¹⁵

¹³ *Commissiones I.*, 196.

¹⁴ Vidi također i M. FREIDENBERG, *nav. dj.*, 82.

¹⁵ Više vidi: R. JELIĆ, *Stanovništvo Zadra: 1608. godine*, 1.-2.

Na drugo, još važnije pitanje - koji su kriteriji primijenjeni pri izradi popisa - može se ponuditi koliko-toliko zadovoljavajući odgovor. U srži toga pitanja nalazi se dilema tko je sve popisao? Kao prvo, potrebno je primijetiti da se u popisu ne nalazi niti jedna stavka s oznakom *forenses*, *aduanes* ili *extranei*¹⁶ pored imena nositelja koja bi označavala stranca na privremenom boravku u gradu. Ipak, u popisu su uredno zabilježeni brojni pripadnici mletačke uprave i vojne posade koji većinom zasigurno nisu zadarski građani nego samo borave u gradu do isteka svoje službe. Sve spomenuto upućuje na to da su popisivači zabilježili sve osobe koje su zatekli u određenom domaćinstvu, a koje trajnije borave na području grada, bez obzira na njihov pravni status.

Sljedeći problem jest pitanje odsutnih zadarskih građana, tj. jesu oni na neki način zabilježeni u popisu ili ne? U svojoj studiji o demografskim promjenama Dubrovnika kroz stoljeća,¹⁷ Stjepan Krivošić upozorio je na važnost/brojnost odsutne dubrovačke populacije, koja permanentno izbiva iz grada, za opću demografsku sliku te zajednice. Sličan slučaj je i sa Zadrom, gdje također velik broj njegovih stanovnika permanentno izbiva iz grada. No za razliku od Dubrovnika, gdje su razlozi izbijanja pretežno ekonomske naravi, situacija u Zadru posljedica je mnogo nepovoljnijih povijesnih okolnosti.

Geografski smještaj Zadra odredio je njegovu pomorsku orijentaciju, a povijesna zbilja stvorila je politički okvir, u kojem su interesi dalmatinskih komuna, pa tako i Zadra podređeni interesima vladarice Jadrana - Mletačke Republike - za koju je Dalmacija bila vrijedan izvor najpotrebnijega vojnog materijala, ljudstva za galije.¹⁸ Kao što je na to već upozorila studija Raukar-Petricioli-Peričić-Švelec od dalmatinskih gradova ta služba najteže je opterećivala Zadarsku komunu.¹⁹ Direktna posljedica tih povijesnih okolnosti jest da je radi vršenja vojne (ili civilne) službe na mletačkim galijama iz grada uvijek izbivao povelik broj muškaraca.

Ne može se reći koliki je bio točan broj odsutnih muškaraca te je li se dio njih tijekom zime i proljeća zbog raspuštanja posada ipak nalazio u Zadru. No, možda se odgovor na pitanje popisuju li se odsutni stanovnici Zadra ili ne, može pronaći u relaciji zadarskoga kneza Viktora Barbadika (*Victor Barbadico*), podnesenoj 1528. g., tj. samo godinu dana nakon provođenja popisa, kojem je *Barbadico* i sam prisustvovao.²⁰ U svojoj relaciji *Barbadico* donosi brojčano stanje komune za njegova mandata i izrijekom navodi da je osim navedenih brojki na službi u mle-

¹⁶ T. RAUKAR, *Zadar u XV stoljeću*, 61.-63.

¹⁷ Stjepan KRIVOŠIĆ, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*, Dubrovnik, 1990., 41.-49.

¹⁸ Vrlo dobar pregled razvoja mletačkog sustava novačenja posada za galije u 16. stoljeću dan je u: Frederic C. LANE, "Wages and Recruitment of Venetian Galeotti, 1470-1580", *Studies in Venetian Social and Economic History*, London, 1987., 30.-41.

¹⁹ *Zadar pod mletačkom upravom*, 237.

²⁰ U popisu je zabilježen kao: *El clarissimo d. Vettor Barbarigo dignissimo conte ...* 9 [str. 217.].

tačkoj mornarici više od 2000 Zadrana.²¹ Ta je brojka možda i preuveličana, no to sada nije ključno: važno je uvidjeti da *Barbadico* izrijeком tvrdi da ti stanovnici nisu ušli u brojčano stanje zadarske komune u njegovu izvještaju. Nadalje, lako je primijetiti da se brojno stanje koje *Barbadico* navodi razlikuje od stanja iz popisa iz 1527. godine za čak 582 duše (tablica 1. 3.).

Područje	Broj stanovnika		Razlika broja stanovnika (1527/1528.)
	1527. (kapetan-Vallarezzo)	1528. (knez <i>Barbadico</i>)	
Grad s predgrađem	8073	7785	-288
Zaleđe	9109	9031	-78
Otoci	6859	6643	-216
Ukupno	24031	23459	-582

(Tablica 1. 3. Razlike u populaciji Zadarske komune u izvještajima kapetana *Vallarezzo* i kneza *Barabadica* 1527./1528.)²²

Toliki pad populacije u samo godinu dana, i to u razdoblju smirivanja tursko-mletačkih napetosti, uz činjenicu da se najveći manjak pojavljuje u zbrojevima koji se odnose na zadarske otoke te sam grad – uobičajene centre novačenja za mletačku mornaricu, može se najjednostavnije objasniti novim novačenjem.²³ Ako prihvatimo takvo tumačenje, ovaj manjak stanovništva i *Barbadicova* izjava da se uz popisanih 23,549 duša nalazi još 2,000 duša *in armada*, navodi na zaključak da mletačke vlasti u svojim izvještajima navode *samo* one stanovnike koji su trenutno u gradu! Stoga vjerujem da su se tom praksom vodili i popisivači koji su sastavili popis iz 1527. godine.

Iz svega rečenog može se zaključiti da su u popis iz 1527. g., te analogno tome, i u ostalim mletačkim izvještajima o brojnom stanju pojedinih dalmatinskih komuna, uključene samo one osobe koje se u trenutku njegove izrade nalaze na licu mjesta ili trajnije ne izbjavaju s područja grada, tj. da je popis rađen prema kriteriju prisutnog stanovništva. U taj iznos ubrajaju se i stranci koji trajnije borave na području grada neovisno o njihovu pravnom statusu, ali ne i osobe odsutne radi

²¹ *Feci far la description de la anime già mesi sei inanci al partir mio, fu trovato in el corpo de la terra anime 6670, in el suo borgo 1115, in el territorio cum li castelli 9031, ne le isole et scogli, che sono numero 32, 6643, che sono in tuto anime 23459; oltra di queste sempre, ne le galie sottil et altri navilii ne sono bon numero, come al presente in armada ne sono piu de doi millia. Commissiones, vol 2., 45.*

²² Podatci za 1528. godinu uzeti su iz *Commissiones*, vol. 2., 45.

²³ Iznos od oko 600 duša koje nedostaju, po dimenzijama odgovara kvotama propisivanim od Senata prilikom mobilizacija posada za galije. Tako je godine 1524. Senat donio odluku da se za službu na galijama, za iduću 1525. godinu, skupi 3000 ljudi od čega 1500 u Veneciji, a preostalih 1500 u Istri i Zadru. Vidi: *Zadar pod mletačkom upravom*, 237.

vojne ili neke druge službe (poput recimo mornara na službi u trgovačkoj floti). Ako se uzme u obzir da ti podatci o broju stanovnika nisu namijenjeni za potrebe lokalne zajednice o kojoj govore, nego su primarno sastavljeni za potrebe centralne vlasti, ta praksa postaje krajnje razumljiva, a vidljiva je i njezina pragmatična strana. Naime, navedeni broj ljudi s popisa predstavlja one na koje mletačka vlast može (još) računati u slučaju rata ili javnih radova, te još važnije, to je ujedno i maksimalni broj usta za koja treba osigurati prehranu – kronični problem svih dalmatinskih komuna u 16. stoljeću, kako u mirnodopskom razdoblju tako i u vrijeme ratnih djelovanja.²⁴

Nakon ovih preliminarnih razmatranja može se pristupiti (konkretnoj) kvantitativnoj analizi zadarskoga cenzusa kojom se bave ostali dijelovi ovog rada. Kako je u prethodnom dijelu naznačeno, pitanje “što nam sve cenzus iz 1527. godine može reći o Zadru” glavni je problem kojim se bavi ovaj rad. Stoga, drugi dio najprije donosi pregled podataka sadržanih u zadarskom popisu, svojevrsan inventar temeljnih informacija koje to vrelo pruža. U trećem dijelu pokušava se na osnovi tih podataka skicirati razne slojeve zadarskog društva, ili kao što to i kaže naslov ovog rada, odrediti mjeru grada. Konačno, četvrta i posljednja cijelina bavi se analizom podataka o migracijskim tokovima koji su se našli zabilježeni u popisu.

2. Struktura podataka zadarskoga popisa

Zabilježeni podatci o veličini pojedinog domaćinstva omogućuju jednostavan odgovor na osnovno pitanje kojim se zadarski popis bavi, koliko stanovnika broji grad Zadar 1527. godine, no osim tih temeljnih “demografskih” podataka, popis sadrži i brojne druge dragocjene podatke koji pružaju bolji uvid u društvenu sliku Zadra u prvoj polovini 16. stoljeća. Svrha ovoga poglavlja jest pružiti pregled svih raspoloživih podataka zabilježenih u cenzusu, te metodoloških problema koju su se pojavili prilikom njihove obrade.

1. Struktura domaćinstava

Iako na temelju podatka iz popisa nije moguće odrediti međusobni omjer muškaraca i žena, ipak je na osnovi zabilježenih osobnih imena nositelja domaćinstava

²⁴ Budući da kroz 16. stoljeće niti jedna dalmatinska komuna na svom teritoriju nije uspjela proizvesti dovoljno žita za svoje potrebe, njegova nabava bila je jedan od prioriteta lokalne zajednice. U godinama mira žito se dobavljalo iz Turske, no u ratnim godinama bilo je potrebno posegnuti za udaljenijim izvorima. Dobre primjere stanja opskrbe grada žitom imamo iz godina 1525. i 1528. Tako zadarski knez *Bertuci Civran* javlja da zbog straha od Turaka grad ne obrađuje više no 6 milja teritorija od ukupno 60, a podatak iz 1528. g. svjedoči da je na gradskom području proizvedeno žita i povrća dostatno tek za namirenje potreba za pet do šest, najviše osam mjeseci. *Commisiones* I., 184.; Š. PERIČIĆ, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, 63.; isti, *Zadar pod mletačkom upravom*, 247.; te T. RAUKAR, *Komunalna društva u Dalmaciji*, 59.-62.

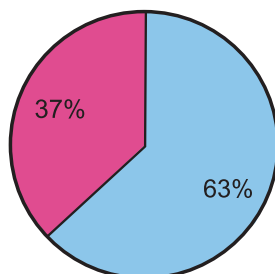
moguće reći nešto o strukturi zadarskoga domaćinstva. Kad se iz stavki popisa izdvoje one koje se odnose na gradske objekte, dobiva se podatak da zabilježeni broj domaćinstava u Zadru iznosi 1668 te da prosječno domaćinstvo broji 4,52 člana. Kao što se moglo očekivati (a vidljivo je već iz tablice 1. 2.), u Zadru brojčano prevladavaju domaćinstva koja su naslovljena na muške domaćine, a koja su k tome brojnija od ženskih domaćina. Prosječna veličina domaćinstva ovisno o spolu nositelja, gledano na cijelom gradskom području, iznosi 5,14 članova za domaćinstva s muškim domaćinom i 3,33 člana, za domaćinstva sa ženskim domaćinima.

Područje	Spol domaćina	Slučajeva u popisu		Broj duša	Prosječni broj članova u domaćinstvu
		Ukupno	%		
Grad Zadar	Neutvrđeni spol domaćina	30	2,51	140	3,33
	Ženski domaćin	471	32,61	1568	5,16
	Muški domaćin	913	63,55	4711	-
	Objekti	19	1,27	484	4,54
		1433		6903	-
Predgrađe i leprozorij Sv. Lazara	Neutvrđeni spol domaćina	6	2,3	23	3,36
	Ženski domaćin	91	35	306	5,03
	Muški domaćin	157	65,41	790	-
	Objekti	6	2,5	51	4,41
		260		1170	4,52
Ukupno:		1693		8073	

Tablica 2. 1. Struktura zadarskih domaćinstava po gradskim cjelinama

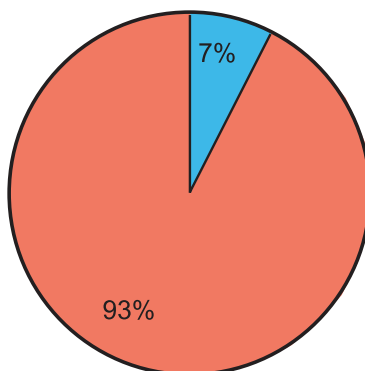
Raspodjela “muških” i “ženskih” domaćinstava te prosječna veličina obitelji (s uračunatom poslugom) približno su isti u užoj gradskoj jezgri unutar zidina i u predgrađu Sv. Martina (tablica 3.1.). Zanimljivo je da većina brojčano većih domaćinstava (8 ili više članova) ima muškog domaćina (92,66 %), a u malim (1-2 člana) domaćinstvima odnos je gotovo 2:1 u korist onih sa ženskim nositeljem (tablica 2. 2.). Unatoč tome, zanimljivo je da dva najveća zabilježena domaćinstva imaju ženskog nositelja: domaćinstvo *Mare Bosichieve* sa čak 43 člana i domaćinstvo *Donne Clare Bencovich* s 30 članova. Najveće zabilježeno domaćinstvo s muškim nositeljem jest *Mesera Zuana de Pechiara* s 19 članova. Ta je pojava još jasnije izražena grafikonom 1. 1.

Domaćinstva s 1-2 člana

■ Ženski domaćin ■ Muški domaćin

Domaćinstva s 8 ili više članova

■ Ženski domaćin ■ Muški domaćin

Grafikon 1. 1. Udio muških i ženskih domaćina u domaćinstvima do dva člana i u domaćinstvima s osam ili više članova.

Domaćin	Domaćinstava s 1 do 2 člana		Domaćinstava s više od 8 članova	
	Brojnost	%	Brojnost	%
Ženski domaćin	221	62,96	8	7,34
Muški domaćin	130	36,04	101	92,66
Ukupno domaćinstava	351	100	109	100

Tablica 2. 2. Zastupljenost muških i ženskih domaćina u krajnjim slučajevima (najmanja i najbrojnija domaćinstava)

Vratimo se sada na pitanje koje je i otvorilo ovu analizu tj. problem omjera broja muškaraca i žena u gradskoj populaciji. Ukupno 562 domaćinstva (tj. 33,19 % od ukupnog broja zapisa) naslovljena su na ženske nositelje, no samo se kod njih jedanaest eksplicitno navodi da su to udovice (*vedova*) a u 42 domaćinstva ime nositeljice zabilježeno je i s napomenom "... od pokojnog". Takav je npr. slučaj sa stavkama *Margarita q. ser Zanin de Marin ...6* [str. 206.] ili *D. Antonia q. m.o Piero caleger ...2* [str. 207.]. Među tim zapisima tek devet su domaćinstva s jednim do dva člana, a sva su ostala brojnija te je stoga moguće pretpostaviti da broje i više od jednog ženskog člana. Ako i uzmemo u obzir potencijalni nemar i nedosljednost popisivača prema ovom pitanju, te pretpostavimo da među preostalih 529 zapisa zasigurno ima još udovica (sasvim očekivano ako uzmemo u obzir da je prosječna doživljena dob žena veća od životne dobi muškaraca), i dalje se pred nama pomaljaju obrisi slike grada u kojem u više od jedne trećine domaćinstava žene žive same, bez svog životnoga partnera.

Iako ni sam popis stanovništva niti relacija kapetana *Vallaresa* ne donose pregled brojčanoga stanja muškaraca i žena zadarskoga distrikta u vrijeme popisa te se stoga ne može izračunati točan zadarski *urban sex ratio* (broja muškaraca na 100 žena), koji generalno gledano za europske gradove u ranom novom vijeku iznosi znatno ispod 100,²⁵ ipak je iz prethodne analize, koja svjedoči o velikom broju (neudanih) žena, moguće zaključiti da ni u Zadru situacija nije bila bitno drugačija.

Spoje li se gornja razmatranjima s prethodno spomenutim podatkom da je veliki broj muškaraca skoro gotovo trajno odsutan iz grada zbog službe na galijama, nije teško zamisliti kako je u Zadru izgledalo ono što se u urbanoj historiografiji zove "bračno tržište" (*marriage market*). Stoga, smatram da ne možemo puno pogriješiti ako ustvrdimo da je u Zadru potražnja za muževima znatno nadmašivala njihovu ponudu. Promotrene u svjetlu tih analiza, brojne odredbe mletačkih vlasti kojima se kroz skoro cijelo petnaesto stoljeće pokušavaju suzbiti ženidbe vojne posade s lokalnim stanovništvom, dobivaju sasvim novu dimenziju.²⁶ Na kraju

²⁵ Jean de VRIES, *European Urbanization 1500-1800*, London, 1984., 178.

²⁶ M. ŠUNJIĆ, *nav. dj.*, 153.

treba spomenuti da radi prirode izvora, ovoj analizi promiču muškarci samci, podatak koji bi zasigurno uvelike upotpunio ovu sliku.

Osim podatka o imenu domaćina, na osnovi kojega je uglavnom moguće odrediti i njegov/njezin spol, popis sadrži i druge zanimljive podatke, među kojima na prvom mjestu treba istaknuti podatak o profesiji domaćina. Kod ukupno 304 domaćina, tj. njih 17,7 %, pored imena zabilježeno je i njihovo zanimanje.

2. Podatci o profesiji domaćina

Ukupan broj zabilježenih zanimanja jest 64 i mogu se razvrstati u tri osnovne grupe: a) crkvene službe, poput priora, vikara, redovnice i sl. (ukupno pet) b) zanimanja pripadnika mletačke administracije i vojne posade (ukupno 17), c) zanimanja zadarskih pučana (ukupno 40).

Grupa zanimanja	Zabilje- ženih zanimanja	Slučajevi u popisu	
		Ukupno	%
Crkvene službe	5	10	3,29
Pripadnici mletačke administracije i vojne posade	19	43	14,14
Zanimanja zadarskih pučana	40	251	82,57
Ukupno:	64	304	100

Tablica 2. 3. Pregled zabilježenih grupa zanimanja

Zanimanja je poprilično jednostavno locirati u popisu te njihovo razrješavanje ne predstavlja veliki problem.²⁷ Stoga i ne čudi da su zabilježeni podatci o zanimanju domaćina bili dosad najplodonosnije područje istraživanja u radovima koji su se bavili zadarskim popisom. Preko tri stotine zapisa, tj. 17,7 % od ukupnog broja svih zapisa popisa, sigurno ne pokrivaju sva zanimanja zadarskih stanovnika, no dovoljno su velik uzorak koji omogućava provođenje validnih istraživanja. Svim je drukčija situacija sa zabilježenim oznakama društvenog položaja.

3. Ser, Messer, Prete... - oznake društvenog položaja

Uz brojne nositelje domaćinstava ispred njihova imena u popisu je zabilježena i titula, tj. oznaka socijalnoga statusa, poput: *Messer*, *Ser*, *Donna*, *Pre* i sl. Tih zapisa

²⁷ U samo desetak slučajeva zanimanje je zabilježeno kao osobno prezime nositelja stavke, primjerice u zapisima: *m.o Luca Stagner ...5* [str. 217.], ili *m.o Simon Calaphado ...8* [str. 207.]. Također je važno napomenuti da osim prije navedene 304. stavke u popisu postoji još određen broj zapisa kod kojih je nositelj domaćinstva zabilježen kao srodnik osobe uz čije je ime zabilježeno zanimanje. Takav je npr. slučaj sa zapisima: *D. Antonia q. m.o Piero caleger ...2* [str. 207.] ili *Stana q. Grabissa calapha ...5* [str. 214.]. Očito je da se u *Donna Antonia* i *Stana* (najvjerojatnije) supruge pokojnih *Piera* postolara te *Grabisse* (Grubiše?) kalafata. Takvi i slični zapisi nisu uzeti u obzir prilikom razmatranja zastupljenosti pojedinih profesija u Zadru u vrijeme popisa.

u popisu ima ukupno 415, i u njima se pojavljuje 16 različitih oznaka društvenoga položaja (tablica 3. 4. sadrži pregled pojavljivanja pojedinih titula u popisu). Dosadašnji radovi koji se se bavili zadarskim popisom, obično su se usredotočili samo na podatke o profesijama domaćina i ignorirali su ili tek površno spomenuli upotrebu oznaka društvenog statusa.²⁸ Razlog tome najvjerojatnije leži u činjenici da je u većini radova rabljeno samo objavljeno Ljubićevo izdanje zadarskoga popisa u kojem ti podatci nisu dosljedno reproducirani. Naime, u Ljubićevu izdanju skoro sve kratice: m.(aestro)o, m.(istro)o ali i m.(adonn)a(!), iz originalnog popisa, ubilježene su samo kao M. te je tek na nekoliko mjesta, kratica m.o ili M.o, iz originala, pravilno razriješana kao maestro, ili mistro, a u svim je ostalim slučajevima prenesena samo nepotpuna oznaka M. Takvim nedosljednim prijepisom stvoren je dodatan problem u tumačenju tih oznaka te pogrešan dojam o nedosljednosti njihove upotrebe od popisivača. U nekoliko narednih redaka ukratko ću izložiti opažanja o upotrebi pojedinih oznaka u popisu te zatim pokušati ponuditi zadovoljavajuće objašnjenje njihove upotrebe u popisu.

Ukupno zapisa	Titula	U popisu zabilježeno kao
149	Maestro, Mistro	maestro (2), m.o (138), M.o (8), maistro (1)
93	Meser	m.r (93)
71	Ser	Ser (71)
33	Pre(te)	Pre (33)
23	Meser Pre(te)	Meser Pre (23)
16	Donna	D. (16)
16	Madonna	m.a (16)
3	Strenuo – za vojne osobe	Strenuo (2), Strenuo d. (1)
2	El clarissimo domine	El clarissimo d. (2)
2	El magnifico meser	El magnifico meser (2)
2	Revendissimo	Revendissimo, El reverendo
1	Don	Don
1	El clarissimo meser	El clarissimo meser
1	El magnifico domine	El magnifico d.
1	Fra	Fra
1	La excellentia de meser	La excellentia de meser
415	Ukupno 24,1 % od svih domaćinstava.	

Tablica 2. 4. Pregled zastupljenosti pojedinih titula u imenima domaćina

²⁸ Takav je npr. slučaj sa spomenutim radom Marena Freidenberga iz 1977. g., koji je koncentrirao svoju studiju samo na zabilježene podatke o profesijama zanatlija u popisu. U spomenutoj studiji, Freideberg tek navodi da su: "Popisivači ... marljivo fiksirali profesionalnu pripadnost svake osobe", potpuno zane-marujući i taj tip podatka. M. FREIDENBERG, *nav. dj.*, 82.-83.

Odmah na početku ove analize recimo da tvrdnja Marena Freidenberga da “gradske patricije možemo prepoznati samo prema oznaci *meser*, koja se stavlja jedino uz njihova imena i imena najviših činovnika mletačke administracije (kurziv autor)”²⁹ nije točna i nema potvrde u ovom izvoru. Zapisa čiji su nositelji pripadnici zadarskih plemićkih obitelji ima ukupno 77 i sadrže zabilježene sljedeće oznake društvenoga položaja: *Donna* (2), *Meser* (60), *Meser Pre* (2), *Madonna* (7), *Ser* (2), m.(aistr)o (1) a u tri slučaja domaćin je ubilježene bez ikakve dodatne titule.³⁰ Ako se iz ukupnoga broja zabilježenih titula *Meser* i *Ser* izuzmu one koje se odnose na pripadnike zadarskoga patricijata, ili mletačke uprave i vojne posade, ostaju još 33 slučaja u kojima je nositelj domaćinstva zabilježen s oznakom *Meser* i čak 65 njih čiji su nositelji zabilježeni s titulom *Ser*. Među njima lako je pronaći pripadnike imućnih zadarskih građanskih obitelji, poput obitelji Venturini ili Dražimilić, poznatih zadarskih trgovaca iz 15. stoljeća, ili članove obitelji Spingaroli, vranskih feudatara,³¹ koji su kasnije primljeni u zadarsko plemstvo, a pored čijih imena su zabilježene titule *Ser* ili *Meser*.³² Sve ovo jasno govori da titule *Meser* i *Ser* nisu rezervirane samo za članove gradskoga patricijata.

Također, što se tiče spomenute tvrdnje da se oznake *Meser* i *Ser* rabe za pripadnike mletačke administracije, ona također nije potpuno točna. Naime, i knez i kapetan u popisu su zabilježeni kao: *El clarissimo d.(omine)*³³ a *camerlengo* i bilježnik (*vice scrivani*) zabilježeni su kao *El magnifico d.(omine)* te *Ser*. Od važnijih mletačkih činovnika s titulom *meser* zabilježeni su *collateral* i knežev kancelar.³⁴ Ono što se može reći jest da se sve “kićenije” titule u popisu, poput *clarissimo d.(omine)*, *magnifico d.(omine)* i sl., rabe isključivo za visoke mletačke dužnosnike ili članove istaknutih mletačkih patricijskih obitelji (*Venier*, *Canal* ...). Tako je i s pridjevom *strenuo* (hrabar), koji se isključivo bilježi uz članove mletačke vojne posade te katkad dolazi i u kombinaciji s titulama *Ser* ili *Meser*.³⁵

Situacija u upotrebi oznaka *M.(adonna)* i *D.(onna)*, slična je situaciji u porabi oznaka *Ser* i *Meser*. Pripadnice zadarskih patricijskih rodova u većini slučajeva (7) zabilježene su s titulom *M.(adonna)*, osim u dva slučaja kad je to učinjeno s

²⁹ M. FREIDENBERG, *nav. dj.*, 82.

³⁰ Radi se o sljedećim slučajevima popisa: *Juraj Fameco de Nassi* [str. 211], *Nicolo de Nassi* [str. 207] i *Simon de Grisogonis* [str. 217]. Naravno, lako je moguće da se ovdje radi o obiteljskim granama koje nemaju plemićki status.

³¹ Za više o ovim građanskim obiteljima vidi T. RAUKAR, *Zadar u XV stoljeću*, 165.

³² U slučaju obitelji Venturini to su zapisi: *Ser Simon de Venturin* ...4 [str. 214] i *M(ese)r Giacomo de Venturin* ...12 [str. 205], za obitelj Dražimilić: *Ser Hieronimo Drasimili* ...15 [str. 203] i *M(ese)r Pre Nicolo Drasmile* ...3 [str. 205] a za obitelj Spingaroli: *Ser Zuan Spingarolier* ...6 [str. 207] i *M.(adonna) Mandiza Spingarolichia* ...4 [str. 216].

³³ *El clarissimo d. Zacharia Vallarezzo dignissimo capitano* ...4 [str. 203] i *El clarissimo d. Vettor Barbarigo dignissimo conte* ...9 [str. 217].

³⁴ *Meser Bartholo collateral* ...17 [str. 206.] i *Meser Franceso Campesan cancellier del magnifico conte* ...6 [str. 203.].

³⁵ Takav je primjer *El. st. ser Lorenzo da Pozo* ...5 [str. 210.].

titulom *D.(onna)*. Preostalih devet domaćina zabilježenih s titulom *M.(adonna)* i četrnaest s titulom *D.(onna)* ne može povezati sa zadarskim patricijatom. Od ostalih titula zabilježenih u popisu, najjasnija je situacija sa 60 slučajeva koji sadrže titule koje se rabe za pripadnike crkvene hijerarhije, kao što su *Pre(te)*, *Meser Pre(te)*, *Fra*, *Don* i *Revendissimo monsignor*. Osim spomenutog, recimo samo još da je s pomoću zabilježenih titula u popisu moguće locirati tri domaćina sa sveučilišnim obrazovanjem, pored njihovih imena zabilježene su titule *doctor* ili *excellentia*.³⁶

Na kraju, što možemo zaključiti na osnovi iznesenoga? Isto kao i u slučaju ne-bilježnja pravnoga statusa domaćina, vidljivo je da popisivači nisu dosljedno bilježili ni njegovu stalešku pripadnost. Samo na osnovi navedenih titula ne može se prepoznati domaćina kao pripadnika jedne od tri staleške grupacije - patricijata, građana (*cittadini*) i pučana - koje tvore zadarsku populaciju.³⁷ No možda se ipak može ponuditi interpretacija odnosa titula zabilježenih u popisu i raznih slojeva zadarskoga društva.

Kao prvo, sa sigurnošću možemo tvrditi da te osobe (sa zabilježnim titulama) jesu društveno istaknutiji članove zajednice. U prilog toj tvrdnji govori više pokazatelja. Skoro svi pripadnici zadarskoga patricijata (njih 74 od ukupno 77) koje je moguće utvrditi u popisu, zabilježeni su s nekom titulom pored svog imena, a slična je i situacija s pripadnicima mletačke uprave. Nadalje, od 415 domaćinstava kojima je domaćin zabilježen s titulom pored svog imena, skoro sva, njih 408, smještena su unutar gradskih bedema, tek njih osam - jedan svećenik (*Don*) i sedam majstora (*Maestro*) - locirana su u gradskom predgrađu. Također, u prilog ove pretpostavke govori i činjenica da prosječna veličina domaćinstva u toj grupi zapisa nadilazi gradski prosjek, i u slučaju muškog (6,30 članova) i u slučaju ženskog (5,16 članova) nositelja domaćinstva (tablica 3. 5.). Štoviše, od 50 najvećih zadarskih domaćinstava, koja se sastoje od deset ili više članova, tek kod sedam domaćin je zabilježen bez titule pored svog imena. Sve ovo govori u prilog pretpostavki da su istaknutiji članovi zadarskoga društva zabilježeni s titulama pored svog imena.

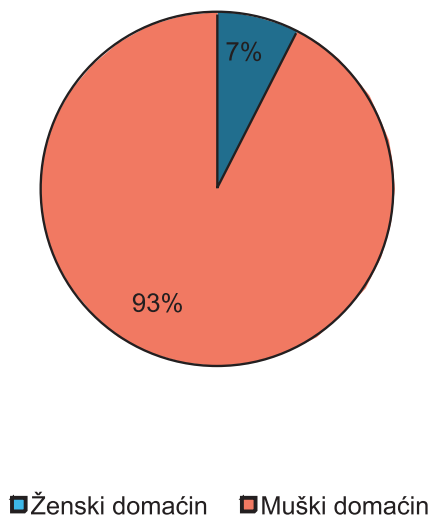
³⁶ To su zapisi: *La excellentia de miser Michiel Lippio ...12* [str. 205.], *m.o Bare Doctor ...1* [str. 216.] i *Meser Ferigo de Bartholaci Doctor ...10* [str. 218.].

³⁷ Dobar pregled razvoja društvenih odnosa u Zadru koji su doveli do takve podjele dan je u: T. RAUKAR, *Zadar u XV stoljeću*, 56.-65.; za jezgrovit pregled njihova odnosa kroz 16. st. vidi: Maja NOVAK-SAMBRILLO, "Plemići, građani i pučani u Zadru (XV-XVII st.)", *Radovi JAZU, Zadar*, 19., 1972., 167.-185.; ISTA, *Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom*, Zadar, 1965., 98.-104. Također usporedi i: Miroslav KURELAC, "Društvene diferencijacije i pokreti pučana srednje Dalmacije od XIV. do XVI. stoljeća", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* (dalje: *Zbornik OPZ*), 10., 1980., 237.-245.; Sabine FLORENCE FABIJANEC, "Društvena i kulturna uloga zadarskog trgovca u XIV. i XV. stoljeću", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* (dalje: *Zbornik HAZU*), 22., 2005., 57.-63.

Spol nositelja domaćinstva	Ukupno		Prosječna veličina domaćinstva	
	domaćinstava	članova	u ovoj skupini	na razini grada
Muški domaćin	384	2419	6,30	5,15
Ženski domaćin	31	160	5,16	3,32
Ukupno:	415	2579	6,21	4,52

Tablica 2. 5. Struktura domaćinstava skupa zapisa kojima je domaćin zabilježen s oznakom društvenog statusa pored svog imena

Prethodno zabilježena pojava dominacije broja muških domaćina nad ženskim, izrazito je vidljiva i u ovoj skupini, grafikon 2. 1. to zorno prikazuje.

Grafikon 2. 1. Omjer muških i ženskih domaćina u zapisima u kojima je pored imena domaćina zabilježena i titula

Pretpostavka da su važniji članovi zajednice u popisu zabilježeni s oznakama društvenoga statusa pored svog imena, predstavlja osnovu na kojoj se može formulirati još jedna hipoteza. Naime, moguće je da stavke popisa koje pored imena domaćina imaju zabilježene titule *Ser* ili *Meser*, a ne odnose se na pripadnike zadarskoga patricijata, niti na članove mletačke vojne i civilne hijerarhije, predstav-

ljaju barem u većini slučajeva pripadnike sloja zadarskih *cittadina*, praktično izdvojene staleške grupacije između zadarskih plemića (*nobiles*) i ostatka pučana.

Gore postavljena hipoteza nije bez analogija u drugim urbanim sredinama onog vremena. U svom radu o građanskim elitama u Veneciji, James S. Grubb pokazao je da se u Veneciji 16. stoljeća podrazumijevalo da se titule *Ser* i *Meser* rabe za mletačko plemstvo, ali da su se u praksi, kako u privatnim tako i u javnim dokumentima podjednako primjenjivale i na sloj mletačkih *cittadina*.³⁸ Sličan primjer upotrebe oznaka *Meser* i *Ser* može se naći i u neposrednoj zadarskoj blizini, u Splitu. U zapisniku sa kongrege splitskih pučana (*congregato consiglio universitatis civium et popularium Spalatiensis*) od 18. srpnja 1512., pored imena skoro svih predloženih kandidata za prokurateure ubilježena je i oznaka društvenoga statusa. Od dvanaestorice predloženih kandidata, devetorica su upisana su s oznakom *Ser*, dva s *Meser*, a tek jedan bez ikakve oznake društvenoga statusa.³⁹

Tako identificirani zapisi naravno ne predstavljaju i konačan broj pripadnika tog sloja zadarskih stanovnika. Njima na prvom mjestu zasigurno treba dodati brojne domaćine koji su u popisu zabilježeni s oznakom *maestro* te je krajnje vjerojatno da postoje i zadarski *cittadini* koji su zabilježeni bez ikakve titule pored njihova imena. Također, sigurno je i da se određeni zapisi iz te skupine odnose i na ugledne strance koji samo privremeno borave u Zadru te kao takvi sigurno ne pripadaju u red zadarskih građana. No, ipak, gornja hipoteza omogućava da se barem donekle skiciraju obrisi tog društvenoga sloja.

Zapisa koji pored imena domaćina imaju zabilježenu titulu *Ser* ili *Meser*, a ne odnose se na pripadnike mletačke vojne i civilne hijerarhije, ili pripadnike zadarskoga patricijata, u popisu ima ukupno 93, i ta domaćinstva broje 634 duše. Ukupan broj domaćina zabilježenih s titulama *M.(istr)o*, *Maistro*, *Maestro* je ukupno 149 i njihova domaćinstva broje 892 duše. Kad se zbroje te dvije grupe zapisa, dobije se ukupan zbroj od 232 domaćinstva s ukupno 1526 duša, koja tvore gornju moguću granicu te staleške skupine. Iako taj iznos za 50 % nadmašuje do sad prihvaćenu veličinu građanske jezgre - naime, bratovština Sv. Jakova iz Galicije koja predstavlja glavno tijelo okupljanja zadarskih građana po svojoj brojnosti nikada ne prelazi 50 članova⁴⁰ - gornji podatci pružaju solidnu osnovu za proračun udjela sloja *cittadina* u ukupnoj populaciji Zadra. Ako uzmemo broj od 150 članova bratovštine kao osnovu za proračun te na ovaj broj primijenimo podatak o prosječnoj veličini domaćinstva gore definirane skupine zapisa, koja iznosi 6,57 članova, proizlazi da bi domaćinstva *cittadina* brojila 985 duša, tj. činila 12,25 % zadarske populacije.

³⁸ James S. GRUBB, "Elite Citizens," *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State (1297--1797)*, (ur.) John Martin i Dennis Romano, Baltimore, 2000., 348.-350.

³⁹ M. NOVAK-SAMBRILLO, *Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom*, 102.

⁴⁰ M. NOVAK-SAMBRILLO, *Plemići, građani i pučani u Zadru (XV-XVII st.)*, 184.-185.

3. Cenzus kao ogledalo zadarskoga društva

Kao što je rečeno u prethodnom poglavlju, brojne stavke cenzusa osim brojčanih podataka o veličini pojedinoga domaćinstva sadrže i dodatne zanimljive podatke, poput zanimanja ili titule, tj. oznake društvenoga položaja nositelja stavke. Ti podaci omogućavaju nam da u popisu prepoznamo pojedine pripadnike raznih društvenih skupina zadarskoga stanovništva te ih u određenoj mjeri i kvantificiramo. Kao što je poznato, početkom 16. stoljeća stanovništvo Zadra podijeljeno je u tri staleške skupine - patricijat, građane (*cittadini*) i puk (*popolo*) - a izvan te podjele ostali su svećenstvo i redovništvo te donekle članovi mletačke administracije i vojne posade. U nastavku slijede prikazi raznih društvenih, bolje rečeno staleških i profesionalnih grupacija, na temelju podataka iz popisa.

1. Svećenici, redovnici, redovnice - samostani i hospitali

Prva društvena skupina čije pripadnike je prilično jednostavno utvrditi u popisu jesu stanovnici Zadra koji su članovi crkvenih zajednica. U popisu je zabilježeno devet samostana, od čega četiri muška: Sv. Dominika (18 duša), Sv. Frane (25), Sv. Krševana (15) i Sv. Ivana (7) te pet ženskih: Sv. Dimitrije (52), Sv. Nikola (50), Sv. Marija (47), Sv. Katarina (20) i Sv. Marcela (15). Tim zapisima treba pridružiti i 60 domaćinstava, u kojima su nositelji kućanstva zabilježeni s društvenom oznakom rezerviranom za pripadnike crkvene hijerarhije: *Pre(te)*, *Meser Pre(te)*, *Revendissimo*, *Fra*, i sl. te još sedam domaćinstava, kojima je na osnovi zabilježene informacije o zanimanju domaćina, prior (1)⁴¹ i redovnica (6), bilo moguće nositelja prepoznati kao pripadnika crkvene hijerarhije.

	Broj zapisa	Ukupno duša	% gradskoga stanovništva		Prosječna veličina domaćinstva
			cijelo gradsko područje	grad unutar zidina	
Crkvena domaćinstva	67	298	3,69 %	4,31 %	4,45
Samostani	9	249	3,08 %	4,08 %	-
Ukupno:	76	547	6,77 %	7,92 %	-

Tablica 3. 1. Pregled udjela crkvenih stavki u popisu

Crkvena populacija u Zadru relativno je brojna, ukupno 547 duša, što čini 6,77 % ukupne gradske populacije, a srednja veličina individualnog crkvenog domaćinstva nešto je veća od gradskoga prosjeka. No, nužno je napomenuti da je krajnji broj svećenika i redovnica zasigurno manji od navedenih 547 duša, jer je u taj zbroj uključena i samostanska i kućna poslua u domaćinstvima crkvenih lica. Jednako tako, od domaćinstava kojima su nositelji pripadnici crkvene hijerarhije samo jedno se nalazi u predgrađu (*Don Gregorio Miroich* [str. 221.]) a sva su osta-

⁴¹ Zapis *Dal Prior ...10* [str. 216.] nalazi se u popisu između hospitala Sv. Marka i hospitala "Stravaconte" te se nije moglo odrediti na predstojnika kojeg od ta dva hospitala se odnosi ovaj zapis.

la locirana unutar gradskih zidina. Ista je situacija i sa samostanima: od njih devet samo jedan, onaj Sv. Ivana,⁴² koji je ujedno i najmanji, nalazi se izvan područja grada. Spomenimo također da je od ukupno 67 crkvenih domaćinstva u 32 nositelj zabilježen s titulom *Meser Pre*,⁴³ a ispred imena jedne od redovnica upisana je titula *M.(adona)*.⁴⁴ Na kraju ove cjeline, kao zanimljivost spomenimo još i to da je zadarski nadbiskup *Francesco Pisani* (1505.-1530.), pripadnik istaknute mletačke patricijske obitelji Pisani, u popisu zabilježen kao *Archiprete* s društvenom oznakom *Meser Pre(te)*.⁴⁵

Radi njihove karitativne funkcije, spomenimo u sklopu ove analize i gradske hospitale.⁴⁶ Zadarski popis spominje ih ukupno jedanaest, od kojih se sedam nalazi unutar gradskih zidina, a to su: hospital *Citadelle* (5 duša), Sv. Bernardina (28), Sv. Donata (8), hospital Grisogono (11), Mrganićev hospital (12), Sv. Marka (6) i hospital *Stravaconte* (4). U predgrađu su locirana tri hospitala: Sv. Martina (4), Gospe od Varoši (13) ili Sv. Marije te hospital "*de li poveri*" (13), a leprozorij Sv. Lazara (12) izdvojen je izvan gradskog područja.⁴⁷ U tih jedanaest hospitala boravile su 144 osobe, što je činilo tek 1,78 % ukupnoga zadarskoga stanovništva.⁴⁸

2. Pripadnici mletačke uprave i vojne posade

Sljedeća specifična skupina zadarskoga stanovništva koja se mogla izdvojiti na osnovi zanimanja domaćina čine pripadnici mletačke uprave i vojne posade,⁴⁹ zastupljeni su u popisu s 14 odnosno 29 zapisa (tablica 4. 2.).

⁴² *Li frati del monasterio de s. Zuane...*7 [str. 218.].

⁴³ U dva slučaja to su pripadnici zadarskoga patricijata: *Meser Pre Zuane de Begna...*16 [str. 204.] i *Meser pre Cresole de Cedulini...*6 [str. 209.].

⁴⁴ Radi se o zapisu: *m.a Anna pizochara...*3 [str. 208.].

⁴⁵ *Meser Pre Francesco Archiprete...*5 [str. 203.].

⁴⁶ Više o zadarskim hospitalima, njihovu postanku, brojnosti te ulozi u gradskom životu vidi: Roman JELIĆ, "Zadarski hospitali," *Medica Jadertina*, 1., Zadar, 1969., 295.-306.; ISTI, "Zadarsko nahodište," *Radovi JAZU*, Zadar, 10., 1963., 213.-289; *Zadar pod mletačkom upravom*, 266.-268, također usporedi: Stjepan BARBARIĆ, "Kratak povijesni prikaz zadarskog zdravstva", *Radovi HAZU*, Zadar, 37., 1995., 879.-883.; O ulozi hospitala i karitativnih institucija u životu dalmatinskih komuna vidi: Damir KARBIĆ, "Marginalne grupe u hrvatskim srednjovjekovnim društvima od druge polovine XIII. do početka XVI. stoljeća", *Historijski Zbornik*, 44., br. 1., Zagreb, 1991., 43.-76; T. RAUKAR, "Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima", *Historijski zbornik*, 29.-30., 1976.-1977., 139.-150.; Zoran LADIĆ, "O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku", *Zbornik OPZ*, 20., 2003., 1.-27.

⁴⁷ Posebno o zadarskom leprozoriju Sv. Lazara vidi: Petar RUNJE, "Lazaret u predgrađu srednjovjekovnog Zadra i njegovi kapelani," *Radovi HAZU, Zadar*, 39., 1997., 81.-116.

⁴⁸ Osim tih 11 zapisa, u popisu je zabilježena i stavka *Ne li hospitali ...*28 [str. 218.], koja ne imenuje na koji se hospital odnosi, nego samo bilježi broj od 28 duša. Taj iznos dodan je na skupni zbroj duša za sve hospitale.

⁴⁹ Za detaljan pregled mletačke administracije u Dalmaciji vidi: I. PEDERIN. *nav. dj.* O ustroju mletačkog obrambenog sustava te konkretno o kretanju efekta i troškova obrane prekomorskih posjeda vidi: M. E. MALLETT - J. R. HALE, *The Military organization of a Renaissance State. Venice c. 1400 to 1617*, Cambridge, 1984., 429.-460.

Zanimanje (mletačka uprava)	Broj domaćinstava	Zanimanje (vojna posada)	Broj domaćinstava
Zadarski knez (<i>dignissimo conte</i>)	1	Kapetan Zadra (<i>dignissimo capitano</i>)	1
Činovnik (<i>official, grando official</i>)	6	Časnici (<i>Contestabile i vice contestabile</i>)	4
Pomoćnik kancelara (<i>colateral</i>)	1	Dočasnik (<i>Caporal</i>)	2
Namještenik komore (<i>scontro de camera</i>)	1	Kaštelan (<i>El magnifico castellan</i>)	1
Komornik (<i>Camerlengo</i>)	1	Kapetan predgrađa (<i>El capitano del borgo</i>)	1
Kancelar zadarskoga kneza (<i>cancellier del magnifico conte</i>)	1	Topnik (<i>bombardier</i>)	2
Bilježnik (<i>vice scrivano</i>)	1	Konjanik (<i>cavallaro, cavalier</i>)	6
Upravitelj/zapovjednik (<i>Proveditor</i>)	1	Laki konjanik - levantinac (<i>stradiot</i>)	3
<i>Consulo</i>	1	Vojnik (<i>Soldado, soldato</i>)	9
Ukupno stavki:	14	Ukupno stavki:	29

Tablica 2. 2. Prikaz pripadnika mletačke uprave i vojne posade zabilježenih u popisu

Osim tih zapisa, toj skupini pripadaju i dvije skupne stavke iz popisa, jedna koja se odnosi na gradsku stražu na glavnom trgu *Ala guarda de la piaza...24* [str. 217.] te jedna za (mletački) kaštel u sjeverozapadnom uglu grada: *El castel grando...85* [str. 218.].⁵⁰ Domaćinstva kojima su nositelji pripadnici mletačke administracije i vojne uprave broje ukupno 367 članova ili 4,5 % ukupne gradske populacije. Iz tih podataka također je vidljiv i problem na koji upozoravaju brojne relacije zadarskih knezova i kapetana, a to je da za kompletnu vojnu posadu ne postoji organiziran smještaj u vojarnama ili po vojnim objektima nego je njezin velik dio razmješten po gradu.

Na žalost, kako nije moguće utvrditi zanimanja, spol, ili dob preostalih članova domaćinstava kojima je nositelj vojna osoba, tako se samo na osnovu raspoloživih podataka iz popisa ne može utvrditi točan broj mletačke vojne posade u vrijeme izrade popisa. No, ipak, može se utvrditi najmanji mogući broj vojne posade prisutne gradu u vrijeme popisa. Ako se za svako domaćinstvo kojem je uz ime domaćina zabilježena i vojna profesija, računa da je samo domaćin po zanimanju

⁵⁰ O razvoju zadarskoga kaštela vidi: I. PETRICIOLI, *Rezultati istraživanja srednjovjekovnih fortifikacija*, 16.-20.

vojnika,⁵¹ te se tome zbroju dodaju vrijednosti za grupne zapise: posada velikoga kaštela (85), gradska straža (24) te posada kod gradskih vrata - stavka: *Ser Francesco de Andreis vice contestabile cum page computabili ragazzi...*³¹ [str. 203.] - dobivamo zbroj od 169 članova vojne posade.

Djelomičnu potvrdu za tu "relativno" malu brojnost vojne posade⁵² možemo dobiti ako taj iznos usporedimo s podacima o izdacima zadarske komune u 1526. i 1527. godini, također priloženima relaciji kapetana *Valaressa*.⁵³ Na osnovi platnih spiskova moguće je barem donekle rekonstruirati formacijski sastav gradske posade. Tako se u listi troškova za 1527. godinu za grad Zadar navode plaće za posade: kaštela (40 ljudi), citadele (15 ljudi), gradskih vrata (29) te za jedinicu *contestabile*-a *Antonia Abriana* stacioniranu kod glavnog trga, ali bez navedene njezine brojčane snage. No, u popisu je ta formacija zabilježena u brojnosti od 25 ljudi, što ujedno i odgovara nominalnoj snazi mletačke *squadre*, jedinice kojom i inače zapovijeda časnik ranga *contestabile*,⁵⁴ te stoga taj broj možemo uzeti kao vjerodostojan. Tome iznosu treba još dodati pratnju kneza i kapetana (pet konjanika) te kapetana varoši. Tako dobiveni zbroj daje čak i manji broj za snagu gradske posade - ukupno 120 ljudi.⁵⁵

U svakom slučaju možemo ustvrditi da je u odnosu na prethodna desetljeća, u vrijeme popisa došlo do smanjivanja vojne posade u Zadru. Budući da je brojnost vojnih snaga koje Republika izdržava u Zadru usko povezana sa stanjem na turskoj granici, taj podatak može biti dodatni pokazatelj da u vrijeme izrade popisa mletačko-turski odnosi na zadarskom području ulaze u razdoblje smirivanja.⁵⁶

Na kraju ovog dijela izlaganja spomenimo i nekoliko zanimljivosti vezanih uz te zapise. U svjetlu prakse mletačke vlasti da se na istaknute vojne i civilne službe

⁵¹ U prilog toj tezi govori i činjenica da je broj domaćinstva kojima nositelj pored imena ima zabilježenu oznaku *soldado*, relativno malen te najvjerojatnije predstavlja vojnike koji sa svojim obiteljima žive izvan Citadele, kaštela, ili prostorija gradske straže.

⁵² Kroz 15. stoljeće snaga zadarske posade kretala se od 200 do 250 vojnika. M. ŠUNJIĆ, *nav. dj.*, 145.

⁵³ *Commisiones*, I., 201.-202.

⁵⁴ *Contestabile* ili *Comestabile* su se nazivali zapovjednici osnovnih vojnih formacija brojnosti od oko 25 ljudi. M. ŠUNJIĆ, *nav. dj.*, 145.

⁵⁵ Spomenuta lista troškova zanimljiva je i stoga što otkriva dodatne članove vojne posade Zadra, a koje kao takve nije moguće locirati u popisu. To su zadarski plemići, poglavito članovi obitelji *Detrico*, u mletačkoj vojnoj službi. Tako je u listi izdataka zabilježena isplata u iznosu od 595 Libri na ime gospodina Jurja i njegovo troje braće, koji služe kao konjanici. *D.(omino) Gregorio Tetrico et fratelli cavalli 3 ... 595*; zatim sljede *Nicolo Tetrico per cavalli 3 ... Libri 496*; i *Valicio Tetrico et fratello per cavalli 2... Libri 496*. *Commisiones*, I., 199. Više o obitelji *Detrico* vidi: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. III., Zagreb, 1993., str. 338.-340., također, o zaslugama iste obitelji u mletačkoj službi vidi i: Lovorka ČORALIĆ, "Zadrani - kavaljeri Svetog Marka (XVII. stoljeće)", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (dalje: *Radovi HAZU Zadar*), 49., 2007., 345.-346.

⁵⁶ Potencijalni protuargument da se možda posada u gradu smanjuje radi potrebe pojačavanja graničnih utvrda nema potvrde u spomenutim listama izdataka za zadarsku komunu za godine 1526. i 1527., jer u njima nalazimo zabilježene isplate u iznosu od 2600 libri za *compagnie* u Vrani, Nadinu, Novigradu i Ninu, svaka snage svega 24 čovjeka. *Commisiones* I., 199-202.

u Dalmaciji ne imenuju domaći ljudi,⁵⁷ upada u oči pojava *Ser Francesca Andreisa*, pripadnika istaknute trogirske obitelji Andreis, na odgovornom položaju zapovjednika (*vice contestabile*) posade kod kopnenih gradskih vrata.⁵⁸ Na osnovi imena ostale trojice *contestabila* koji se pojavljuju u popisu ne može se ustanoviti jesu li bili domaći ljudi, te se stoga može zaključiti da je ili napuštena ta praksa, ili je pojava *Ser Francesca Andreisa* kao osobe od iznimnog povjerenja vlasti na ovoj dužnosti samo pojedinačna iznimka. U popisu je također zabilježena i jedna nepravilnost vezanu uz vršenje vojne službe, na koju upozoravaju i drugi izvori, a ona se odnosi na zapis *Strenuo Marco Mazola contestabile...6* [str. 217.]. Problem postaje vidljiv tek kad se iz liste izdataka vidi da je *contestabile* Marco Mazola i njegova *compagnia* za godine 1526. i 1527. stacionirana kao posada u Ninu, a da je *contestabile* Marko zapravo nastanjen (boravi) u Zadru, gdje je i zabilježen u popisu.⁵⁹

3. Zadarski patricijat

Iako je nakon podloženja grada Veneciji 1409. godine zadarski patricijat lišen svake stvarne političke vlasti, kroz cijelo razdoblje mletačke vladavine on ostaje staleški izdvojena grupacija stanovništva.⁶⁰ U popisu se može pronaći pripadnike svih dvadeset prethodno poznatih zadarskih patricijskih rodova, koji se dijele u ukupno 77 obitelji (tablica 3.3.). Sukladno očekivanjima, nijedno domaćinstvo zadarskoga patricijata ne nalazi se u predgrađu, nego su sva smještena unutar gradskih bedema. Patricijska domaćinstva broje ukupno 540 članova, prosječne su veličine 7,01 člana i čine 7,82 % stanovništva unutar gradskih bedema.⁶¹

Autori rada *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*, navode da je broj patricijskih obitelji 80, a Roman Jelić u svom radu o popisu iz 1608. godine za popis iz 1527. kaže da je u njemu zabilježena 81 patricijska obitelj. No, prilikom obrade podataka uspio sam identificirati samo 77 zapisa koji se odnose na domaćinstva zadarskoga patricijata. Razlike u odnosu na podatke iz studije *Zadar pod mletačkom upravom*, nastala je najvjerojatnije kod zapisa koji se odnose na rod *Griso-*

⁵⁷ M. ŠUNJIĆ, *nav. dj.*, 145; također vidi i: Ivan PEDERIN, *nav. dj.*, 21.

⁵⁸ Od četvorice gradskih *contestabila* koji se spominju u troškovniku priloženom relaciji kapetana *Vallaresa*, onaj na dužnosti kod gradskih vrata ima najveću plaću. *Commisiones*, I., 201.-202. Za obitelj Andreis vidi: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1., 1983., 113.-114.; Mladen ANDREIS, *Trogirski patricijat u srednjem vijeku*, Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti, 2., 2002., 35.-38. ISTI, *Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske vladavine u Dalmaciji (1805.)*, Trogir, 2006., 118.-128.

⁵⁹ Za slične druge primjere takve nepravilnosti u vršenju vojne službe vidi: M. ŠUNJIĆ, *nav. dj.*, 154.-155.

⁶⁰ T. RAUKAR, Komunalna društva u Dalmaciji, 86.-88. Također usporedi i: Jelena KOLUMBIĆ, "Grbovi zadarskih plemićkih obitelji", *Radovi HAZU*, Zadar, 47., 2005., 27.-98., te C.G.F. HEYER von ROSENFELD, *Der Adel des Koenigreichs Dalmatien: nach archivalischen und anderen authentischen Quellen*, Nurnberg, 1873. (reprint Zagreb, 1995.)

⁶¹ Ovdje je ponovo potrebno napomenuti da je u podatku o brojnosti pojedinog patricijskog domaćinstva uključena i posluga te da stoga nije potpuno točna tvrdnja iznesena u djelu *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*, da "prosječna veličina patricijske obitelji iznosi 7 članova i da zadarski patricijat sredinom stoljeća obuhvaća 10 % populacije unutar gradskih bedema." *Zadar pod mletačkom upravom*, 262.

gono. Naime, autori navode da rod *Grisogono* broji devet obitelji s 58 članova, a u popisu se može pronaći samo šest obitelji s 27 članova. Razliku od tri obitelji i 31 člana najvjerojatnije čine sljedeći zapisi: *El Monasterio de s. Grisogono...15* [str. 208.], *In l'hospital de Grisogoni...11* [str. 212.] te *Catharina fornera de s. Grisogono...5* [str. 208.]; koji se ne odnose na domaćinstva obitelji *Grisogono* nego na samostan Sv. Krševana, hospital *Grisogono* i Katarinu pekaricu.⁶²

Patricijski rod	Ukupno	
	domaćinstava u popisu (obitelji)	duša
Bartolazzi	5	39
Begna	10	66
Calzina	1	7
Carnaruto	1	8
Cipriano	2	9
Civalelo	3	31
Kršava (Crisana)	1	4
Detrico	4	39
Fanfogna	3	22
Ferra	3	21
Fumatis	3	27
Galeli	4	22
Grisogono	6	27
Ljubavac (Gliubavazzo)	2	6
Matafari	2	9
Nassi	7	55
Pechiaro	4	43
Rosa	5	34
Soppe	7	53
Zadulini (Cedulin)	4	18
Ukupno	77	540

Tablica 3. 3. Zadarski patricijski rodovi u popisu iz 1527. godine

Među zadarskim plemićkim rodovima demografski su najснажнiji rodovi: *Begna* (10 obitelji), *Nassi* i *Soppe* (7 obitelji) te *Grisogono* (6 obitelji), a demografski su najugroženiji rodovi *Cipriano*, *Ljubavac* i *Matafari* sa po dvije obitelji, te rodovi *Calzina*, *Carnaruto* i *Crisana*, sa po tek jednom obitelji.

Od navedenih 20 rodova u glasovitom izvješću sindika *Gianbattista Giustiniana* iz 1553. godine, koji sadrži i popis zadarskih patricijskih rodova, nedostaju tri roda: *Calzina*, *Cipriano* i *Matafari*. To, kao što je to već primjetio autorski tim Ra-

⁶² *Zadar pod mletačkom upravom*, 61.-63.; R. JELIĆ, *Popis stanovništva Zadra iz 1608. god.*, 7.

ukar-Petricioli-Peričić-Švelec, ne znači da su ti rodovi i biološki izumrli, nego da možda u datom trenutku nisu imali (odraslih) muških članova te da kao takvi ne participiraju aktivno u političkom životu grada. Potvrdu te teze može se se pronaći u spomenutim radovima Romana Jelića, o zadarskim maticama vjenčanih s kraja 16. stoljeća te o popisu Zadra iz 1608. godine. U spomenutim izvorima pojavljuju se pripadnici zadarskih patricijskih obitelji koje sindik Gianbattista Giustiniano 1553. godine ne spominje kao članice zadarskoga patricijata. Tako je u maticama vjenčanih za posljednja desetljeća 16. stoljeća Roman Jelić pronašao zabilježene sljedeće obitelji: *Calcina* (5 vjenčanja), *Cortese* (6), *Drasia* (2) i *Varicassa* (2).⁶³ Od spomenutih u popisu iz 1608. može se pronaći još samo rod *Calcine* s jednim domaćinstvom (*Magnifico signor Lutian Calcina*) u kojem žive spomenuti *signor Lutian* i kćer.⁶⁴

U popisu iz 1527. godine nisu zabilježena domaćinstva koja bi se mogla povezati sa starim zadarskim patricijskim rodovima *Cortese* ili *Drasia*, no zato je zabilježeno jedno domaćinstvo obitelji Varikaša,⁶⁵ koja se inače ne spominje u vrelima sve do posljednjih desetljeća 16. stoljeća. Domaćinstvo je naslovljeno na *Jurat de Varicassane* [str. 210.] i broji tri člana. Iako je Jurat naveden bez ikakve titule, to ne mora isključivati taj zapis jer takvi slučajevi, kao što je već rečeno (vidi bilješku 41.), postoje i za obitelji *Begna* i *Ljubavac*. Taj podatak, koliko god skroman, potencijalno omogućava uspostavljanje kontinuiteta u trajanju spomenutog roda Varikaše.

Kao zanimljivost vezanu uz zadarsko plemstvo također spomenimo i da su pet najčešćih muških imena koja se pojavljuju među patricijima: *Simon* (8), *Hieronimo* (7), *Zuan/Zuane* (7), *Piero* (6) te *Nicolo* (4). Na prvom mjestu nalazi se, kao što se moglo očekivati, ime najomiljenijeg zadarskog sveca Sv. Šimuna, čije relikvije se od 13 st. nalaze u Zadru, no osobito je zanimljiva pojava imena Jeronim na drugom mjestu, koje dijeli s imenom Ivan. Ova zastupljenost imena Jeronim među zadarskim patricijatom u vrijeme popisa poklapa se s povećanim interesom dalmatinskih humanista za toga važnoga sveca – prevoditelja Biblije na latinski, te možda za lokalne prilike još važnije, navodnog autora glagoljskog pisma, nazivanog i *scriptura hieronymitana*. U obranu dalmatinskog i slavenskog podrijetla Sv. Jeronima stali su u svojim radovima brojni istaknuti dalmatinski humanisti tog vremena, poput Jurja Šižgorića, Marka Marulića, Vinka Pribojevića te Tome Nigera.⁶⁶ Zastupljenost Jeronimovog imena jasan je pokazatelj spomenutih kulturnih trendova unutar zadarskoga patricijata.

⁶³ Roman JELIĆ, "Stanovništvo Zadra u drugoj polovini XVI i početkom XVII st. gledano kroz matice vjenčanih", *Starine*, 49., 1959., 349.

⁶⁴ R. JELIĆ, *Popis stanovništva Zadra iz 1608. godine*, 25.

⁶⁵ Više o obitelji Varikaša vidi u T. RAUKAR, *Zadar u XV. stoljeću*, 56., 114.-116, 125.-126.

⁶⁶ Prvi od radova o toj problematici bio je *Animadversio in eos qui beatum Hieronymum Italum esse contendunt*, Marka Marulića. Djelo je ostalo u rukopisu sve do 1666. g. kad ga je objavio *Lucius*. Također vidi i: Vinko PRIBOJEVIĆ, *O podrijetlu i slavi Slavena*, Zagreb, 1997., 127., 142.-143.; O važnosti Sv. Jeronima za razvitak hrvatske kulture vidi i: Eduard HERCIGONJA, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb, 1994., 49.-86.

Na kraju, prije prelaska na analizu zastupljenosti pojedinih struka među gradskom populacijom, zaključimo ovo poglavlje napomenom da uz ime niti jednog zadarskoga patricija nije zabilježena i oznaka zanimanja, što je u skladu i sa često citiranom izjavom kneza *Barbadica* iz 1528. g. da se zadarski plemići zbog svoje plemenitosti ne bave nikakvom djelatnošću i žive u velikoj bijedi i siromaštvu.⁶⁷

4. Građani i pučani viđeni kroz zabilježena zanimanja

Pogledajmo sad što se može reći o zadarskim *populares* na osnovi zabilježenih podataka o njihovim zanimanjima. Kod ukupno 251 stavke popisa pored nositelja domaćinstva ubilježeno je i zanimanje domaćina. Ukupno je zabilježeno 40 zanimanja, a može ih se razvrstati u četiri osnovne skupine: 1.) gradski obrti ili zanati, 2.) zanimanja vezana uz more 3.) razne uslužne i ostale djelatnosti te, 4.) težaci.

Prije svega, potrebno je istaknuti da je takva podjela zanimanja zadarskih građana krajnje arbitrarna, no ipak, zbog toga ništa manje validna. Naime, ni prethodni radovi koji su se bavili zanimanjima iz zadarskoga popisa nisu ustanovili njihovu konzistentnu klasifikaciju. Tako npr. Maren Freidenberg u svojoj studiji razlikuje zanate ili obrte kojih broji 26, te zanimanja koja su vezana uz trgovinu i more, njih šest.⁶⁸ Autori monografije *Zadar pod mletačkom upravom* u prikazu obrtnih struka donose ukupno 31 zanimanje,⁶⁹ no u njih su ubrojene i profesije poput dadilja, krčmara i prodavača kruha, koje teško možemo smatrati gradskim obrtima u užem značenju. Nasuprot njima, Šime Perić u svom radu o razvitku gospodarstva Zadra i okolice u pregledu gradskih obrta donosi reduciranu, no možda baš stoga najkonzistentniju listu gradskih zanata, njih 24, iz koje su uklonjena "problematična" zanimanja poput prodavačica kruha, pjevača, dadilja ...⁷⁰ No, osim po klasifikaciji dosadašnji radovi međusobno se razilaze i po čitanju pojedinih zanata u izvorniku te po broju domaćina koji se bave određenom profesijom.

4. Zanatlijska jezgra grada

Brojni radovi koji su se bavili Zadrom već su istaknuli važnost zanatlijskoga sloja kao najvažnijeg elementa ekonomskoga života dalmatinske metropole. U dosadašnjoj historiografiji tom aspektu zadarskog popisa pridavano je ponajviše pažnje, čak bi se moglo reći da je to i njegov najpodrobnije istražen aspekt. Stoga ću se ovdje ograničiti samo na osnovnu kvantitativnu analizu zastupljenosti pojedinih zanimanja te istaknuti aspekte dosad neobrađene u prethodnim radovima.⁷¹

⁶⁷ *Zadar pod mletačkom upravom*, 264. *Comisiones*, II., 45.

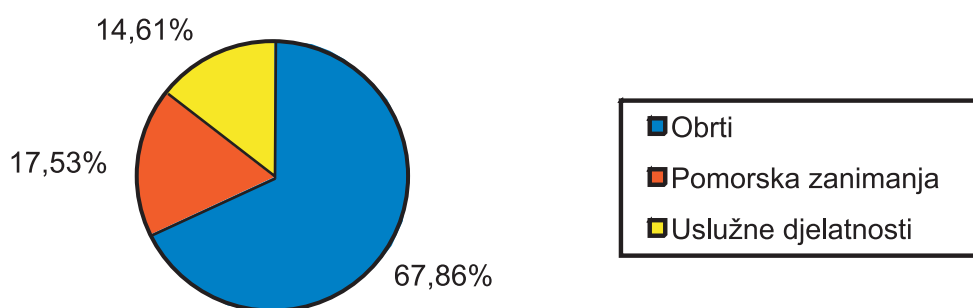
⁶⁸ M. FREIDENBERG, *nav. dj.*, 84., 86.

⁶⁹ *Zadar pod mletačkom upravom*, 255.

⁷⁰ Š. PERIĆ, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, 94.

⁷¹ Izraz zanatlijska jezgra grada, koji je iskorišten kao naslov ovog poglavlja, prvi je upotrijebio Maren Freidenberg u svojoj već spomenutoj studiji: M. FREIDENBERG, *nav. dj.*, 73, Za usporedbu ovdje do-

Ukupan broj zapisa/domaćinstava koji pripadaju u tu skupinu jest 209 sa zabilježenih 25 različitih zanatskih zanimanja. Ti zapisi čine više od dvije trećine svih "građanskih" zanimanja te više od jedne polovice svih zabilježenih zanimanja (vidi grafikon 3. 1.). Napomenimo i to da u popisu postoji ukupno 61 slučaj u kojem je uz ime domaćina zabilježena samo oznaka majstora-meštra (*maestro*, *mistro*) bez pobliže oznake struke.⁷² Usporedbe radi recimo da takvih zapisa u popisu iz 1608. također ima iznenađujuće mnogo, čak 66.

Grafikon 3. 1. Međusobni omjer zastupljenosti gradskih zanimanja u popisu

Kao što se moglo i očekivati, svi zanatlije, osim jednog krojača, jednog kovača i dva majstora, zabilježena bez detaljnije oznake struke, živjeli su unutar gradskih bedema.⁷³ Domaćinstva zadarskih zanatlija s 1154 članova čine 14,29 % ukupnoga zadarskoga stanovništva. Analiza prosječne veličine domaćinstava te profesionalne skupine također govori u prilog prije formilirane pretpostavke da postoji veza između brojnosti domaćinstva i (istaknutijeg) društvenog položaja domaćina. Zanatlije za koje s priličnom sigurnošću možemo zaključiti da su istaknutiji članovi zadarskog društva u pravilu imaju domaćinstva koja su brojnija od gradskoga prosjeka. Prosječna veličina zanatlijskih domaćinstava iznosi 5,52 člana, a gradski je prosjek 4,52 člana, gledano na razini cijeloga gradskog područja ili 5,12 članova ako se uzme u obzir samo područje unutar bedema.

nesenih rezultata i prethodnih istraživanja zadarskih obrta vidi ranije spomenute radove: Š. PERIČIĆ, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, 93.-103., te *Zadar pod mletačkom upravom*, 254.-256., 262. O razvitku zadarskih obrta vidi T. RAUKAR, *Zadar u XV. stoljeću*, 220.-246.

⁷² Takvi su npr. zapisi: *Maestro Jacomo Cebeschin*...6 [str. 203.], *Maestro Valente*...5 [str. 220.] i *Maestro Michiele*...6 [str. 221.]

⁷³ To su uz navedena dva zapisa o majstorima zapisi: *Maestro Jacomo sartor an.* ...5 [str. 220.], *Hieronimo fabro*...4 [str. 220.].

Tablica 3. 4. daje pregled zastupljenosti pojedinih gradskih obrta u popisu. Osim standardnih informacija koje su inače sastavni dio takve tablice u radovima koji se bave zadarskim obrtima, poput broja obrtnika i članova obitelji za pojedino zanimanje, ova je tablica proširena s još jednim dodatnim podatkom – ukupnim brojem majstora za pojedino zanimanje. Za ukupno 84 domaćina sa zabilježnom profesijom također je zabilježena i majstorska/meštarska titula, te je u ovaj pregled zastupljenosti pojedinih gradskih obrta uvršten i taj podatak.

Zanimanje	obrnika		Majstora među obrtnicima		Ukupno članova obitelji
	ukupno	%	ukupno	%	
Postolari (<i>caleger</i>)	29	19,60	17	20,24	140
Kožari (<i>pelizero</i>)	23	15,54	15	17,86	135
Krojači (<i>sartor</i>)	14	9,46	12	14,28	70
Kovači (<i>fabro</i>)	11	7,43	2	2,38	48
Bačvari (<i>botter</i>)	9	6,08	6	7,14	50
Brodograditelji (<i>calafato, calaphado, calaphao</i>)	9	6,08	6	7,14	69
Mesari (<i>becaro</i>)	8	5,40	-	0	34
Stolari, drvodjelci (<i>marangon</i>)	8	5,40	6	7,14	41
Pekari (<i>fornero</i>)	6	4,05	-	0	30
Zlatari (<i>orese</i>)	4	2,70	3	3,57	24
Oružari/Sablari (<i>spader</i>)	3	2,03	3	3,57	18
Brijači (<i>barbier</i>)	3	2,03	2	2,38	15
Bojadisari tkanina (<i>tentor, tintor</i>)	3	2,03	1	1,19	14
Zidari, klesari (<i>taipiera, taiapiera</i>)	4	2,70	3	3,57	23
Češljari vune (<i>pectener, petener</i>)	2	1,35	2	2,38	8
Kobasičari (<i>luganegher</i>)	2	1,35	1	1,19	11
Uljari (<i>torculer, torcoler</i>)	2	1,35	1	1,19	10
Jastučari (<i>cusiner</i>)	1	0,68	1	1,19	11
Izrađivači samostrela, balisterija (<i>balestrier</i>)	1	0,68	-	0	2
Drvoresci, rezbari (<i>intagiador</i>)	1	0,68	1	1,15	2
Opančari (<i>opanzar</i>)	1	0,68	-	0	3
Limari (<i>stagner</i>)	1	0,68	1	1,19	5
Draguljari (<i>zoiler</i>)	1	0,68	1	1,19	4
Slikari (<i>depentor</i>)	1	0,68	-	0	3
Mlinari (<i>molinar</i>)	1	0,68	0	0	1
	148	100	84	100	771

Tablica 3. 4. Zastupljenost pojedinih zanimanja među gradskim obrtnicima.

Na početku upozorimo na jasno uočljivu pojavu da zanimanja koje predstavljaju stručnu specijalizaciju unutar pojedine obrtne grane u pravilu imaju veliki postotak majstora, npr. sva trojica oružara zabilježeni su kao majstori a od jedanaestorice kovača tek su dvojica zabilježena s meštarskom oznakom. Također nije bez osnove ni pretpostavka da obrtne struke s većim brojem meštara možemo smatrati, ako ne uglednijima, onda barem utjecajnijim zanimanjima u društvenom životu grada.

Pregled gradskih obrta započnimo s obrtima pod komunalnom kontrolom, a to su: mesari, pekari i bojadisari tkanina. Ta su se tri zanimanja u razdoblju prije stupanja pod mletačko vrhovništvo smatrala komunalnim monopolima.⁷⁴ Vidljivo je da ni među mesarima, a ni među pekarima, ne postoji niti jedan zabilježen s nekom titulom, a samo je jedan od bojadisara tkanina zabilježen s majstorskom oznakom. To možda najbolje svjedoči o niskom ugledu zanimanja pekara i mesara, te o padu važnosti bojadisara tkanine i ove grane ekonomske djelatnosti uopće, do čega je došlo zbog otomanskog osvajanja zadarskoga zaleđa i stoga otežanog dovoza glavnih sirovina (sukna ili raše) u grad.⁷⁵

Iz tablice (3. 4.) je također vidljivo da početkom XVI. stoljeća u Zadru, isto kao i u prethodnim stoljećima, prevladavaju obrti kožarske struke, tj. postolari (jedan je zabilježen kao opančar) i kožari, koji s ukupno 53 zanatlije, od kojih su 32 majstora, čine više od jedne trećine svih zabilježenih obrtnika.⁷⁶ Po zastupljenosti za njima slijede krojači, kojih se u popisu može naći čak 14 sa čak dvanaestoricom majstora. Da je krojačka proizvodnja bila na niskoj tehnološkoj razini i da je bila namijenjena pretežno za potrebe gradskih kućanstava svjedoči i mala zastupljenost sekundarnih, tj. pomoćnih stručnih zanimanja - već spomenutih bojadisara tkanine te tek dva češljara vune.

Obrti vezani uz preradu drva nalaze se na drugom mjestu po brojnosti zabilježenih zanatlija. U popisu je zabilježeno devet bačvara, osam stolara, jedan drvodjelac-rezbar te devetorica kalafata-brodograditelja. Obrtnici iz te skupine strukovnih zanimanja čine više od jedne trećine zabilježenih zanatlija, te se, kao što je to vidljivo iz tablice, odlikuju velikim postotkom majstora, čak 19 od ukupno 25 obrtnika. Zanimljivo je primijetiti da, unatoč propisu iz 1502. godine kojim se zabranjuje gradnja brodova većih od 2000 stara, u Zadru u 1527. godini i dalje djeluje devet brodograditelja, što nam svjedoči da brodogradnja nije zamrla, premda se vjerojatno okrenula izradi manjih plovila.⁷⁷

Sukladno očekivanjima, obrti iz prehrambene struke adekvatno su zastupljeni među zabilježenim zanimanjima. Sa 18 zabilježenih djelatnika oni tvore 11,92

⁷⁴ T. RAUKAR. *Komunalna društva u Dalmaciji*, 67.

⁷⁵ ISTO, 72.; *Zadar pod mletačkom upravom*, 256.

⁷⁶ Š. PERIČIĆ, *Razvoj gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, 94.; *Zadar pod mletačkom upravom*, 155.-156.

⁷⁷ T. RAUKAR. *Komunalna društva u Dalmaciji*, 66.-67.

% ukupno zabilježenih obrta. Tako u popisu možemo pronaći osam mesara, dva proizvođača kobasica, šest pekara, dva uljara i jednu mlinaricu.

Na sljedećem mjestu po brojnosti nalaze se pripadnici kovinarske struke, tj. kovači (11), limari (1) izrađivači samostrela (1) i oružari-sabljari (3). Već je Maren Freidenberg u svojem radu upozorio na to da je tako visoka zastupljenost kovinarske struke direktna posljedica ratnih potreba,⁷⁸ no zanimljivo je primijetiti da su od kovača, kojih u popisu ima jedanaest - te su po brojnosti četvrto zanimanje - tek dvojica zabilježena s oznakom majstora, a da su sva trojica oružara zabilježeni kao majstori. To je jasan pokazatelj niske tehnološke razine kovačkog obrta te nasuprot tome potreba zanatske specijalizacije unutar kovačke struke, zbog veće tehnološke kompleksnosti i osobne stručnosti potrebne u procesu proizvodnje oružja.

Za kraj ovog poglavlja razmotrimo podatke o zadarskim zanatlijama u svjetlu hipoteze da je u ranonovovjekovnom gradu veličina domaćinstva povezana s imovinskim stanjem njegovih članova. Pogledajmo sad koji se od zadarskih obrta izdvajaju po prosječnoj veličini domaćinstva. Budući da je prosječno gradsko domaćinstvo veličine oko 5 članova, pogledajmo kod kojih obrta domaćinstva u prosjeku broje šest ili više članova.⁷⁹ Na prvom mjestu su graditelji brodova (kalafati), čija domaćinstva prosječno imaju 7,67 članova, zatim slijede zlatari i oružari s domaćinstvima od po šest članova. Nasuprot tome zanimanja kojima je prosječna veličina domaćinstva ispod gradskoga prosjeka jesu mesari (4,25 članova) i kovači (4,36 članova). Takva podjela također se oslikava i u zastupljenosti majstora u pojedinim zanimanjima. Tako primjerice sva navedena zanimanja s domaćinstvima iznad gradskoga prosjeka imaju veliki postotak majstora među svojim članovima: kod kalafata je to šest od devet, kod zlatara trojica od četiri, kod oružara tri od tri, a kod onih zanimanja čija su domaćinstva ispod gradskoga prosjeka situacija je potpuno obrnuta: tek dvojica od dvanaest kovača su majstori, a niti jedan od mesara ne nosi meštarsku oznaku.

1. Pomorci, mornari, ribari⁸⁰

Kao što to sam naslov kaže, ta skupina obuhvaća profesije orijentirane na more: mornare, ribare, barkariole te nosače – radnici na istovaru i utovaru robe u gradskoj luci. Sukladno očekivanjima, brojčano najzastupljenije zanimanje u Zadru 16. stoljeća jest upravo mornar tj. pomorac (*marinero*). U stavkama censusa može

⁷⁸ M. FREIDENBERG, *nav. dj.*, 84.

⁷⁹ Radi izbjegavanja statističkih nepravilnosti ova analiza uzela je u obzir samo obrte zastupljene u popisu s tri ili više zapisa.

⁸⁰ O povijesti zadarskoga pomorstva i ribarstva vidi: Nikola ČOLAK, "Pomorstvo zadarske komune od dolaska Hrvata na Jadran do pada Mletačke Republike", *Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942.-1962.*, sv. II., Zagreb, 1962., 1555.-1595.; Vjekoslav MAŠTROVIĆ i Nikola ČOLAK, *Pomorstvo grada Zadra*, Zagreb, 1963.; Nikola ČOLAK, *Naše ribarstvo do pada Mletačke Republike*, Zagreb, 1962.; Usporedi i: T. Raukar, *Zadar u XV. st.*, 246.-253.; Š. PERIČIĆ, *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*, 112.-119.

se pronaći čak 41 domaćinstvo s ukupno 180 duša uz čijeg nositelja je zabilježena profesija pomorca.⁸¹ Međutim, unatoč činjenici da su pomorci najbrojnije individualno zabilježeno zanimanje u popisu, njihove obitelji čine tek 2,2 % ukupne zadarske populacije.

Raspored pojedinih pomorskih domaćinstava unutar gradskih cjelina, samo potvrđuje ruralni karakter gradskog predgrađa: samo dva kućanstva nalaze se u predgrađu a sva ostala locirana su unutar gradskih zidina.⁸² Također, lako je primijetiti da je većina pomoraca zabilježena bez ikakvih titula pored njihova imena. Samo dvije stavke popisa izuzetak su od ovog pravila: *Ser Polo mariner...4* [str. 218.] i *Ser Francesco Tressa mariner...4* [str. 217.]. Pokazatelj relativno niskog društvenog i ekonomskog statusa pomoraca jest i prosječna veličina tih domaćinstava, koja iznosi 4,39, što je znatno ispod gradskoga prosjeka za domaćinstva s muškim nositeljem (5,15).

Od ostalih profesija vezanih uz more u popisu se može pronaći još ribare, nosače i barkare, koji su prevozili robu u gradskoj luci. Tablica 3. 5. donosi pregled zastupljenosti pojedinih pomorskih zanimanja u popisu.

Zanimanje	Ukupno	
	domaćinstava	članova obitelji
Mornar, pomorac (<i>marinero</i>)	41	180
Ribar (<i>pescador</i>)	4	14
Nosač (<i>bastaso, bastasso</i>)	8	31
Barkariol, lađar (<i>barcarol</i>)	1	2
Ukupno:	54	227

Tablica 3. 5. Pregled zanimanja orijentiranih na more

Kada se tim stavkama pridruže podatci o kalafatima-brodograditeljima, kojih ima devet i čija domaćinstva broje 69 članova, dobijemo 63 domaćinstva (20 % od ukupnog broja zabilježenih zanimanja zadarskih građana s ukupno 296 članova, što svjedoči o još uvijek snažnoj pomorskoj orijentaciji Zadra).

⁸¹ Od toga 41 zapisa, u 36 za nositelja domaćinstva zabilježena je osoba sa zanimanjem pomorca, a u pet se na mjestu nositelja nalazi ženska osoba - supruga ili kćer pomorca. Od navedenih pet kućanstava sa ženskim nositeljem, samo u jednom slučaju ta je udovica, *Margarita q. Matthio mariner...3* [str. 215.]. Ta grupa zanimanja svojevrсна je metodološka iznimka u ovom radu jer su u analize uključena i domaćinstva kojima nositelj nije i osobno mornar nego samo stoje u nekoj rodbinskoj vezi s njime. Razlog ovome leži u specifičnosti mornarske profesije, koja uzrokuje često i dugotrajno izbjivanje iz grada. Kao dodatnu potvrdu u prilog činjenice da je popis rađen tijekom zime i dovršen u travnju može se uzeti i mali broj domaćinstava naslovljen na osobe koje su u srodstvu s pomorcem (samo četiri) te tako velik broj zabilježenih pomoraca. Iako se ovo može doimati čudno, treba uzeti u obzir da su jesen-zima razdoblje ne-aktivnosti i mirovanja za mletačke galije, pa se može očekivati da tada većina pomoraca boravi kod kuće.

⁸² To su zapisi: *Zuan mariner...8* [str. 221.] i *Da q. Raga mariner...5* [str. 221.].

5. Ostale gradske djelatnosti: liječnici, trgovci, krčmari ...

Ta skupina obuhvaća sva preostala zabilježena zanimanja zadarskih građana, koja se nije moglo izravno povezati s pomorskom orijentacijom niti ih ubrojiti u striktno zanatska zanimanja. Tablica 3. 6. daje pregled zastupljenosti tih zanimanja u popisu. Na početku recimo da su sva ta domaćinstva, osim jedne prodavačice kruha,⁸³ zabilježena unutar gradskih bedema. Od ostalih zanimljivosti vezanih uz podatke iz te skupine, vrijedi istaknuti činjenicu da je prodaja kruha izrazito žensko zanimanje jer je svih 10 osoba koje su zabilježene kao prodavači kruha ženskog spola. To je ujedno i najbrojnije zabilježeno žensko zanimanje u popisu.

Zanimanje	Ukupno	
	domaćinstava	duša
Krčmar (<i>hosto, oster</i>)	4	23
Dadilja (<i>baba</i>)	4	12
Ljekarnik, apotekar (<i>specier, spicier</i>)	3	24
Trgovac (na malo) (<i>marcer, marzer</i>)	2	10
Lječnik, kirurg, ranar (<i>ceroicho, ceroycho</i>)	2	7
Muzičar/trubač (<i>trombeta</i>)	1	5
Muzičar/orguljar (<i>organista</i>)	1	5
Prodavači kruha (<i>pancogola</i>)	10	38
Koloni-težaci (<i>zapador</i>)	18	84
Ukupno:	45	208

Tablica 3. 6. Pregled zastupljenosti tercijarnih (uslužnih) djelatnosti

Najbrojnije zanimanje iz te skupine, s ukupno 18 zabilježenih domaćinstava, koja broje 84 člana, jest težak-zemljoradnik (*zapador*).⁸⁴ Tako nizak zabilježeni broj kolona-težaka u dalmatinskom gradu s najvećim distriktom nije prošao nezapaženo u prethodnim radovima koji su se bavili zadarskim cenzusom. Smatram da je najtočnije objašnjenje te pojave ponudio već Maren Freidenberg, koji je primijetio da se svi popisani težaci nalaze unutar(!) gradskih zidina. Razlog tome, tvrdi Freidenberg, nije to što u predgrađu nema niti jednog domaćina koji svoj kruh svagdašnji zarađuje radom na (tuđoj) zemlji, već je to zanimanje prevladavajuće među stanovnicima gradskog predgrađa te ga popisivači stoga nisu ni bilježili pored imena domaćina.⁸⁵

⁸³ *Domenega pacogola*...3 [str. 222.]

⁸⁴ O poljoprivrednoj proizvodnji i agrarnim odnosima u Zadru i njegovom distriktu vidi: T. RAUKAR, *Zadar u XV. st.*, 80.-196.; *Zadar pod mletačkom upravom*, 245.-254.

⁸⁵ M. FREIDENBERG, *nav. dj.*, 83.

Što se tiče zabilježenih oznaka društvenog statusa među ovim stavkama, sukladno očekivanjima, kad se uzme u obzir ugled tih profesija, pored imena svih ljekarnika (apotekara) i liječnika zabilježene su i njihove pripadajuće titule. Oba liječnika zabilježena su s titulom *maestro-mistro*⁸⁶ a od ljekarnika dva su zabilježena kao *Ser*, a jedan kao *maestro-mistro*.⁸⁷ Od ostalih domaćina tek je još jedan trgovac zabilježen s titulom *Ser*.⁸⁸ Također je uočljivo da se ljekarnici izdvajaju i po prosječnoj veličini domaćinstva, koja broje čak 8 članova, što je znatno iznad gradskoga prosjeka. Osim njih, iznad gradskog prosjeka po svojoj veličini jesu i domaćinstva krčmara (gostioničara), prosječno 5,75 članova po domaćinstvu. Obrnuta je situacija s domaćinstvima prodavačica kruha, težaka te dadilja kod kojih prosječna veličina iznosi: 3,8, 4,6 te 3 člana, što je ujedno dodatan pokazatelj niskoga položaja tih profesija na ekonomsko-društvenoj ljestvici.

6. Cenzus kao izvor za proučavanje migracijskih tokova

Posljednja analiza u ovom radu ima za cilj istražiti podatke o migracijskim tokovima zadarskoga stanovništva koji su zabilježeni u popisu iz 1527. godine. Od ukupno 1137 zapisa u kojima je nositelj domaćinstva zabilježen imenom i prezimenom, kod 115 na osnovi zabilježenoga prezimena bilo je moguće i identificirati poencijalno mjesto podrijetla domaćina. Takve osobe u cenzusu pored imena imaju ili zabilježenu oznaku mjesta podrijetla, kao što su primjerice zapisi *Domenego de Candia* [str. 203.] i *Paval de Scardona* [str. 222.], ili je obiteljsko ime - katkad nadimak - izvedeno iz mjesta podrijetla, npr.: *Nicolo Sebenzan* [str. 215.], *Zuane Scardonese* [str. 213.] ili *Drage Turchigna* [str. 220.].

Naravno, tim podatcima treba pristupiti s oprezom. Prvo, ne smije ih se shvatiti u doslovnom značenju, tj. kao potvrdu da je baš ta određena osoba iz popisa došljak iz navedenoga kraja ili regije (iako nije isključeno da je upravo to možda i prevladavajući slučaj) - nego ih treba promatrati kao svjedočanstva o glavnim smjerovima useljavanja, možda katkad i kroz više generacija. Drugo, ovu analizu ne treba smatrati konačnom i završenom. Podrobnija analiza podataka cenzusa zasigurno bi otkrila još imigracijskih smjerova, no ipak mislim da ovi rezultati u grubo ocrtavaju sve glavne smjerove, a dodatno otkrivene lokacije podrijetla samo bi doprinijele raznolikosti i potpunosti slike, ali ne bi i bitno promijenile već sad vidljive glavne pravce useljavanja. Tablica 4. 1. daje pregled rezultata ove obrade, a radi bolje preglednosti rezultata, identificirana mjesta podrijetla grupirana su u nekoliko kategorija-regija.

⁸⁶ *m.o Janino ceroicho...4* [str. 209] i *m.o Antonio ceroycho...3* [str. 206.]

⁸⁷ *Ser Zuan Jacomo spicier...9* [str. 216.], *Ser Domenego spicier...11* [str. 207.] i *Meser Gregorio specier...4* [str. 209.]

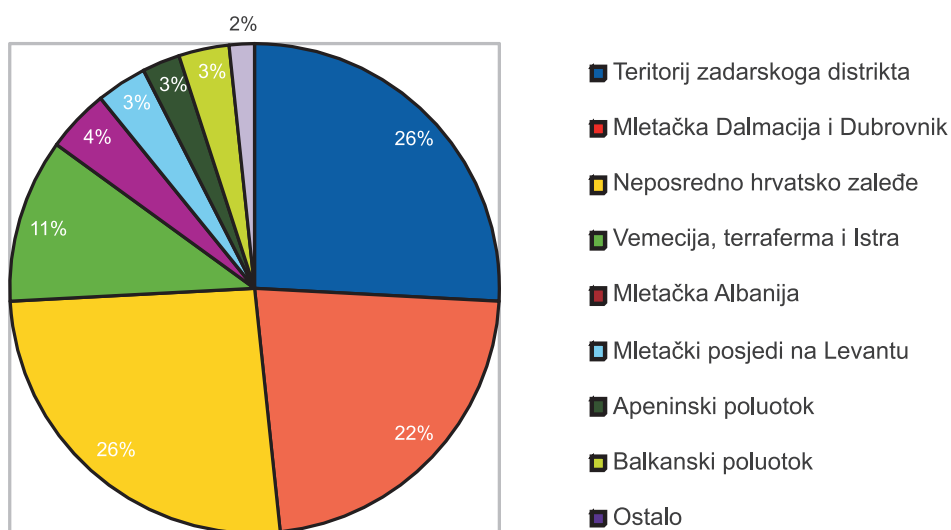
⁸⁸ *Ser Zuan Jacomo marcer...4* [str. 209.]

Područje	Mjesto podrijetla	Ukupno	
		domaćinstava	duša
Teritorij zadarskoga distrikta	Lukoran	1	9
	Nadin	1	2
	Nin	1	4
	Novigrad	1	1
	otoci (<i>isolan/isolana</i>)	10	47
	Pag	7	28
	Posedarje	3	15
	Ugljan	2	9
	Vrana	2	7
	Zemunik	3	11
	Ukupno:	31	133
Mletačka Dalmacija i Dubrovnik	Brač	1	3
	Dubrovnik	3	11
	Korčula	1	7
	Rab	2	6
	Šibenik	19	70
	Split	1	8
	Ukupno:	27	105
Neposredno hrvatsko za- leđe i hrvatsko primorje	Obrovac	3	10
	<i>Oltramontagna</i>	3	12
	Ostrovica	2	10
	Senj	1	1
	Skradin	22	88
	Ukupno:	31	121
Venecija, <i>terraferma</i> i Istra	Pazin	1	7
	Pula	1	7
	Padova	2	8
	Treviso	2	5
	Venecija	3	12
	Verona	2	6
	Vicenza	2	15
	Ukupno:	13	60
Mletačka Albanija	Kotor	3	16
	Skadar	2	8
	Ukupno:	5	24

Mletački posjedi na Levantu	Grčka	1	2
	Kreta	1	5
	Modon	2	14
	Ukupno:	4	21
Apeninski poluotok	Ankona	1	5
	Modena	1	7
	Parma	1	2
	Ukupno:	3	14
Balkanski poluotok	Crna Gora	2	10
	Srbija	1	7
	Zeta	1	1
	Ukupno:	4	18
Ostalo	Avignon	2	4
	Ukupno:	2	4

Tablica 4. 1. Pregled imigracijskih centara.

Najznačajniji izvor useljavanja u grad Zadar jest sam širi teritorij gradske komune (zadarska *terraferma* i otoci), a drugi najvažniji izvori doseljavanja stanovništva jesu neposredno hrvatsko zaleđe te ostale dalmatinske komune. Te tri skupine s ukupno 83 slučaja obuhvaćaju više od 80 % analiziranih zapisa pa se s dovoljno sigurnosti može se zaključiti da oni oslikavaju glavne imigracijske pravce zadarske komune u prvom kvartalu 16. st., a svi ostali slučajevi sekundarni su pravci useljavanja. Grafikon 4. 1. zorno predočava tu pojavu.

Grafikon 4. 1. Zastupljenost pojedinih regija u zabilježenim podacima o migracijskim tokovima

Navedeni podaci slažu se s u hrvatskoj historiografiji već utvrđenim glavnim migracijskim tokovima na istočnoj obali Jadrana u 16. st.: dalmatinsko zaleđe -> gradske komune, -> migracije između dalmatinskih gradova -> Italija.⁸⁹ U tim podacima uočljiva je prisutnost još jednog povijesnog fenomena. Kao što je u svojim radovima već primijetio Tomislav Raukar, osim ekonomskih razloga, na migracije stanovništva nakon sredine 15. stoljeća snažno počinje utjecati nova pojava – ugroženost od turskih provala.⁹⁰ Prva četvrtina 16. stoljeća doba je snažnih osmanskih prodora i osvajanja te potpunog gubitka južnih dijelova Hrvatskoga Kraljevstva osim praktično odsječenoga Klisa. Glavna južna smjernica osmanskog pritiska, u pravcu Knin-Skradin,⁹¹ koji padaju u turske ruke 1521., jasno je vidljiva u zabilježenim migracijskim tragovima u popisu, gdje čak 40 domaćina, ili više od jedne trećine zabilježenih, vuče podrijetlo iz Skradina ili Šibenika. Kad se tom iznimno visokom broju dodaju još slučajevi koji upućuju na ostale gradove i regije na liniji osmanskoga prodora, poput Obrovca, Ostrovice ili oznake *Oltramontagna*, koja se koristi za došljaka iz hrvatskog zaleđa, jasno je vidljiv utjecaj osmanskoga prodora kao glavnog faktora na migracijske tokove.

7. Mjera grada: zaključna razmatranja

Zadarski cenzus iz 1527. godine već dugo godina izvor je vrlo dobro poznat u hrvatskoj historiografiji te je shodno tome i poprilično kvalitetno obrađen od prijašnjih generacija hrvatskih povjesničara. U svjetlu tih činjenica nije bilo jednostavno otkriti mnogo novoga, no ipak smatram da je ova studija uspjela obogatiti naše znanje o Zadru na početku ranog novoga vijeka.

Na više mjesta ispravljeni su i nadopunjeni rezultati prijašnjih radova. Takvi su slučajevi npr. problem brojnosti zadarskih patricijskih rodova, analiza gradskih obrta te brojnosti i strukture pripadnika crkvene hijerarhije i mletačke uprave. Jednako tako, ovim radom potvrđeno je više pretpostavki za koje se i prije naslućivalo ili držalo da su točne, ali bez egzaktna potvrde u povijesnim vrelima. Pri tome na prvo mjestu dolazi analiza spola domaćina, koja je potvrdila da u gradu prevladavaju domaćinstva s muškim nositeljem te da su ona prosječno brojnija od domaćinstava zabilježenih na ime domaćina ženskog spola. Ova analiza

⁸⁹ O migracijama s istočne obale Jadrana u Italiju u historiografiji postoji opsežna literatura, primjerice vidi: Ferdo GESTRIN, "Migracije iz Dalmacije u Marke u XV i XVI stoljeću," *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 10, 1977., 397.-404.; ili Tomislav RAUKAR, *Srednjovjekovne ekonomije i hrvatska društva*, Zagreb, 2003., 40.-41; posljednjih godina tom tematikom izrazito se bavila Lovorka Čoralić, od čije bogate zbirke studija spomenimo na ovom mjestu samo: Lovorka ČORALIĆ, "S one bane mora' - Hrvatske prekojadranske migracije (XV.-XVIII. stoljeće)," *Zbornik OPZ*, 21., 2003., 183.-199.; ISTA, "Zadrani u Veneciji od XIV-XVIII stoljeća," *Radovi HAZU*, Zadar, 36., Zadar, 1994., 97.-124.

⁹⁰ T. RAUKAR, *Srednjovjekovne ekonomije i hrvatska društva*, 41. Iscrpna analiza te prikaz veza i komunikacija dalmatinskih komununa i njihova neposrednoga zaleđa može se naći u: T. RAUKAR, *Komunalna društva u Dalmaciji*, 99.-102.

⁹¹ Grga NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb, 2001. 146.-151.

također je upozorila na zanimljivu pojavu izrazito velikog broja domaćinstava naslovljenih na ženske domaćine, a koje nisu upisane kao udovice, nego se radi ili o neudanim ženama ili suprugama mornara kojima su muževi u vrijeme popisa bili odsutni iz grada.⁹²

Osim spomenutoga, u nekoliko slučajeva dobiveni rezultati dodatni su argumenti u prilog već prije potvrđenih teza i pretpostavki. Takav je npr. slučaj s utvrđenom pojavom smanjenja vojne posade u Zadru što može poslužiti i kao dodatni dosta snažan argument u prilog pretpostavke da se u vrijeme popisa smiruju prilike na zadarskom području. Tako je i s činjenicom da niti uz jedno ime zadarskoga patricija ne dolazi oznaka profesionalne struke – što također dodatno potvrđuje od prije poznatu činjenicu da se zadarsko plemstvo ne bavi zanatskom djelatnošću *ars mechanice*. Konačno, analizom prezimena zabilježenih u popisu koja je potvrdila naše znanje o migracijskim tokovima na istočnoj obali Jadrana u prvoj polovici 16. stoljeća.

Historijski proces koji se možda najjasnije očituje u ovom popisu i provlači kroz skoro sve analize (crkvene osobe, uprava i vojna posada, plemićki rodovi, zanatlije ...) jest transformacija Zadra u pograničnu utvrdnu na limesu dviju civilizacija. Ona je najvidljivija u izrazito različitom društvenom sastavu varoši Sv. Martina u odnosu na gradski prostor unutar bedema. Kao što je prethodnim analizama utvrđeno, u varoši nije ubilježeno niti jedno domaćinstvo zadarskoga patricijata. Samo dva obrtnika (po jedan krojač i kovač) za svoj dom odabrali su zadarsko predgrađe, a samo sedam domaćina (od 257) zabilježeni su s nekom društvenom oznakom. Nadalje, siguran pokazatelj slabijeg imovinskoga statusa, tj. prosječna veličina domaćinstva, u slučaju predgrađa manja je u odnosu na domaćinstva smještena unutar gradskih bedema.

Na ovom mjestu, zbog jakog kontrasta, sama od sebe nameće se usporedba s Dubrovnikom. Nasuprot Zadru, gdje se društvena elita potpuno povlači u prostor unutar zidina i varoš lagano odumire, proces transformacije neposredne gradske okoline Dubrovnika potpuno je drugačiji. Zadarski će burg biti neminovno progutan i pretvoren u renesansnu utvrdnu, dok se Lapad i Rijeka Dubrovačka transformiraju u ladanjsko područje renesansnih ljetnikovaca.

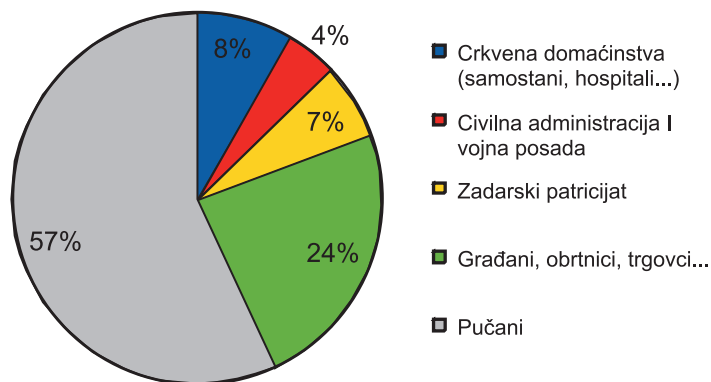
U usporedbi s modernim cenzusima, zadarski popis iz 1527. godine doima se kao prilično nesistematičan i nedosljedan, no kao i u slučaju tih modernih popisa, njegov osnovni cilj jest pružiti odgovor na isto temeljno pitanje: koliko jedna zajednica, u ovom slučaju zadarska komuna, broji pripadnika? Zaključimo dakle ovaj rad s tim osnovnim pitanjem, koliko je početkom 16. stoljeća Zadar velik ili pak malen grad? Uključujući svoje predgrađe, Zadar broji nešto više od osam tisuća duša (8073), koje žive u 1693 domaćinstava te se kao takav ubraja među

⁹² Ta pojava dobro je poznata i registrirana je i u drugim dalmatinskim zajednicama, vidi npr. Niko KAPETANIĆ i Nenad VEKARIĆ, *Stanovništvo Konavala*, sv. 1., Dubrovnik, 1998., 321.-328.

europske gradove srednje ili manje veličine.⁹³ Tablica 5. 1. sadrži sumarni pregled udjela pojedinih društvenih skupina u zadarskoj populaciji, svojevrsnu mjeru grada.

Društvena grupacija	Domaćinstava		Duša u domaćinstvima		Prosječna veličina domaćinstva
	ukupno	%	ukupno	%	
Crkvena domaćinstva (samostani, hospitali ...)	87	5,14	663	8,21	
Civilna uprava i vojna posada	45	2,66	367	4,55	
Zadarski patricijat (<i>nobiles</i>)	77	4,55	540	6,69	7,01
Sekundarne elite: građani, obrtnici, trgovci ...	323	19,07	1905	23,59	5,90
Pučani (<i>populares</i>) i ostali	1161	68,58	4598	56,96	3,96
	1693	100	8073	100	4,77

Tablica 5. 1. Mjera grada, sumarni pregled udjela pojedinih društvenih skupina

Grafikon 5. 1. Udio duša domaćinstava pojedinoga društvenoga sloja u cjelokupnoj zadarskoj populaciji

⁹³ O pitanju: "Treba li se određeno naselje smatrati urbanim centrom ili ne?", u historiografiji dominiraju dva osnovna pristupa. Prvi, zagovaran od Paula Bariocha i Jeana De Vriesa, definira urbani status pojedinog naselja isključivo na osnovi demografskih kriterija, tj. zahtjeva da naselje ima više od 5000 ili 10000 stanovnika, ovisno o epohi i preferencama pojedinog autora. Nasuprot tome, pobornici drugog, tzv. funkcionalnog pristupa, urbanitet pojedinog naselja određuju ne na osnovi proizvoljno postavljenog demografskog praga, nego na osnovi brojnih drugih funkcionalnih kriterija, poput: raspodjele rada, ekonomske dinamike ili specifičnog pravnog statusa. No, koji god od odabranih kriterija primijenili, čisto demografski ili funkcionalni, Zadar iz 1527. godine kvalificira se kao urbani centar. Za detaljniji pregled rasprave o pitanju urbaniteta u ranom novom vijeku vidi: Steven EPSTEIN (ur.), *Town and Country in Europe*, Cambridge, 2001., 1.-29.

U kasnom srednjem vijeku površina Zadra unutar bedema iznosila je 28 ha, a predgrađe je zauzimalo oko 18 ha.⁹⁴ Kad se ti podaci sravne s brojem stanovnika, dolazimo do izračuna prema kojem prosječna gustoća naseljenosti na razini cijeloga grada iznosi 170 stanovnika na 1 ha. Tako niska nominalna gustoća naseljenosti posljedica je prostranoga gradskog predgrađa koje je razmjerno rijetko naseljeno, sa samo 46 stanovnika na 1 ha, a gustoća naseljenosti unutar gradskih bedema mnogo je veća i iznosi oko 240 stanovnika na 1 ha. Sa svojom gustoćom naseljenosti od 170 stanovnika na 1 ha, u odnosu na ostale gradove mletačke Dalmacije, poput Splita ili Trogira u kojima se gustoća naseljenosti kreće između 500 i 600 stanovnika na 1 ha, Zadar se doima kao rijetko naseljen grad. Razloge tome treba tražiti u mnogo manjim gradskim predgrađima spomenutih gradova (Split 3 ha, Trogir 2 ha) u odnosu na prostrani zadarski *burgus*, koji stoga u konačnici daju ovako iznimno visoku gustoću naseljenosti za ta dva grada. Ako pogledamo gustoću naseljenosti same gradske jezgre, koja iznosi 240 stanovnika na 1 ha, ona svrstava Zadar među gradove s većom gustoćom naseljenosti.

Nadalje, većina zadarskih stanovnika (57 %) živi u relativno malobrojnim domaćinstvima, sa samo 4 člana. Možemo pretpostaviti da se takva prosječna zadarska obitelj sastoji od oca, majke i tek dvoje djece. Domaćinstva zadarskih elita, patricijata, građana, obrtnika, trgovaca čine 31 % gradske populacije, i prosječno su nešto veća, 7 članova u slučaju patricijata i 6 u slučaju domaćinstava sekundarnih elita. No, ako se uzme u obzir da je u taj broj uključena i kućna posluga, situacija u tim društvenim skupinama tek je nešto malo bolja. Konačno, na reproduktivni kapacitet grada, sigurno negativno utječe i činjenica da gotovo 13 % populacije tvore pripadnici crkvene hijerarhije te mletačke vojne i civilne uprave, skupina čiji je doprinos demografskom razvoju grada zasigurno minimalan. Sve u svemu, na osnovi tih podataka možemo primijetiti da demografska perspektiva Zadra nije bila baš najsvjetlija, čak štoviše, uz takvu nepovoljnu demografsku osnovu, koja nije sposobna osigurati biološku reprodukciju i rast gradske populacije, bez snažne migracije stanovništva u grad, očito je da bi Zadar vrlo brzo počeo kopniti.

Ovo je demografski kontekst u kojemu treba sagledati podatke o migracijskim tokovima iz prethodnoga poglavlja te podatke o kretanju broja zadarskoga stanovništva u idućim desetljećima. Kao što je pokazano, dva glavna smjera useljavanja u Zadar u vrijeme popisa jesu neposredno gradsko zaleđe te krajevi koji su 1520-ih godina smješteni na glavnoj južnoj liniji otomanskog prodora. U svjetlu tih razmatranja čak bih se usudio reći da je otomansko osvajanje Skradina, Ostrovice i Knina pozitivno utjecalo na demografsku sliku Zadra u vrijeme popisa. No taj biološki izvor tada je već presahnuo jer je padom spomenutih gradova završen proces osvajanja jezgre srednjovjekovnoga Hrvatskog Kraljevstva, te je Osmansko Carstvo postalo neposrednim susjedom mletačke Dalmacije na punoj

⁹⁴ Tomislav RAUKAR, "Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću", *Historijski zbornik*, 33.-34., 1980.-81., 156.

liniji njezine sjeverne granice. Drugi najvažniji izvor pridošlica u grad, zadarsko zaleđe, jako će stradati u sljedećem mletačko-turskom ratu, koji je izbio 1537. godine, kad će, prema podatku iz 1543., ukupna populacija zadarske *terraferme* biti svedena na 2800, a grada Zadara na 6300 stanovnika. Već je autorski tim studije “*Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*”, primijetio da na “demografsko gibanje u zadarskoj komuni najviše utječe zadarski kopneni teritorij” te da su “turske provale i mletačko-turski ratovi bili ključni faktor demografskih procesa u Zadru u XVI stoljeću”.⁹⁵ Doneseni podatci o strukturi zadarskih domaćinstava, daju dublji uvid u tu pojavu te nude objašnjenje za takvu ulogu zadarskoga zaleđa kao presudnog faktora na demografska gibanja cijele komune.

Kako god bilo, slobodno možemo reći da je Zadar u prvim desetljećima 16. stoljeća po mnogo čemu *primus inter pares* dalmatinskih gradova. Od svih mletačkih namjesnika u Dalmaciji zadarski knez uživa najveći ugled te ima najveću plaću. No, još važnije, Zadar sa svojom gradskom populacijom od nešto više od 8,000 stanovnika znatno nadmašuje sve ostale dalmatinske gradove; štoviše 25000 stanovnika na njegovom još uvijek prostranom distriktu više je od trećine ukupne populacije mletačke Dalmacije, a nije bez važnosti ni to da prihodi od paških solana nadmašuju po iznosu ukupne prihode svih dalmatinskih komuna zajedno.⁹⁶ Sve ovo i prije uspostave službe generalnoga providura sa sjedištem u Zadru kao stalnog upravitelja cijele provincije navelo je brojne mletačke dužnosnike da u svojim izvješćima Zadar nazivaju “drevnim gradom i metropolom cijele Dalmacije”.⁹⁷ Po svojoj veličini Zadar se, dakako, ne može mjeriti s glavnim europskim metropolama svog vremena, poput Napulja (212000), Pariza (130000) ili Venecije (158000),⁹⁸ no uz Dubrovnik jedan je od dva najveća urbana centra na istočnoj obali Jadrana te se ubraja u malobrojnu skupinu urbanih centra u ranom novom vijeku na širokom području od Alpa do Crnoga mora.⁹⁹

⁹⁵ Za pregled demografskih kretanja Zadra i njegove okolice u 16. st. vidi: *Zadar pod mletačkom upravom*, 229.-242.; citati 231.

⁹⁶ Više o opsegu proizvodnje i prodaje soli te njezine važnosti za ekonomski život ne samo Zadra, nego cijele Dalmacije, posebno s osvrtom na 15.-16. st., u: Šime PERIČIĆ, “Proizvodnja i prodaja paške soli u prošlosti”, *Radovi HAZU*, Zadar, 43., 2001., 49.-51., 72.-73. te Tomislav RAUKAR, “Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Odsjek za povijest, 7.-8., 1969.-1970., 19.-79.

⁹⁷ Vidi: Maja SAMBRAILO-NOVAK, “Zadar glavni grad mletačke Dalmacije i Albanije”, *Radovi JAZU*, Zadar, 11.-12., 1965., 187.-202. Također vidi i I. PEDERIN, *nav. dj.*, 41.-42., 105.; usporedi i T. RAUKAR, *Društvene strukture u mletačkoj Dalmaciji*, 104.-105; Citat je iz spomenute relacije sindika Giannbattiste Giustiniana iz 1553. g.: “*Zara è città antica e metropoli di Dalmazia.*” *Commissiones*, 2., 13.

⁹⁸ Podatci se odnose na godinu 1550. i preuzeti su iz: J. VRIES, *nav. dj.*, 275.-277.

⁹⁹ Oko 1500. ukupan broj urbanih centara – naselja s populacijom većom od 5000 stanovnika – na geografskom području koje će u kasnijim stoljećima biti poznato kao Habsburška Monarhija iznosio tek 15. Vidi: Vera BACSKAI, “Small towns in Eastern Central Europe”, *Small Towns in Early Modern Europe*, (ur.) Peter Clarck, Cambridge, 1995., 77.-89. Dobar pregled razvoja urbanih centara pojedinih europskih regija u spomenutom radu: S. EPSTEIN (ur.), *Town and Country in Europe*, Cambridge, 2001.

A measure of the city: the 1527 Zadar census

Domagoj Madunić
Central European University
(PhD. candidate)
Nádor utca 9
Budapest
Hungary

The 1527 Zadar census is the oldest preserved census of a Dalmatian commune. It is not only the starting point for the study of the population trends in the Dalmatian metropole in the 1500s, but also, thanks to the richness and diversity of the information it contains, an excellent source for an enquiry into the Zadar society in the early decades of the sixteenth century. This article uses data from the census to examine the structure of the Zadar society. The examination includes analyses of class groups (citizens, plebeians, patricians, clergy and representatives of the Venetian civil and military government) and professional (artisans, craftsmen, tradesmen and sailors) groups as well as the studies of the demographic structure of the society and the chief migration trends that may be recognized in the census.

Keywords: Zadar, demography, census, Early Modern period, social history